БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ
ПМсП 1.
1937/кн. св.
348. 2.

Поштарина плаћена у готову

ЛЕТОПИС

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ГОДИНА СТОЈЕДАНАЕСТА — КЊИГА 348

СВЕСКА ЗА СЕПТЕМБАР-ОКТОБАР 1937

У НОВОМ САДУ
ИЗДАЊЕ МАТИЦЕ СРПСКЕ
1937

САДРЖИНА

		Страна
In memoriam Т. Г. Масарику	Матица српска	113
Моје школовање	Т. Г. Масарик	116
Мисао и дело д-р Едварда Бенеша	Фрањо Малин	126
Чежње, песма	Маријан Матијашевић	131
О Станоју Станојевићу	д-р Јован Радонић	132
Борба за подложност, песма	Тин Ујевић	148
Четиристогодишњица последњег српског деспота Павла Бакића	А. Ивић	151
Покајање, песма	Иван С. Шајковић	157
Ковач лажног новца, приповетка	Милоје Чиплић	158
Је ли наш народ религиозан	Влад. Дворниковић	174
Мјесец и младост, песма	Маријан Матијашевић	189

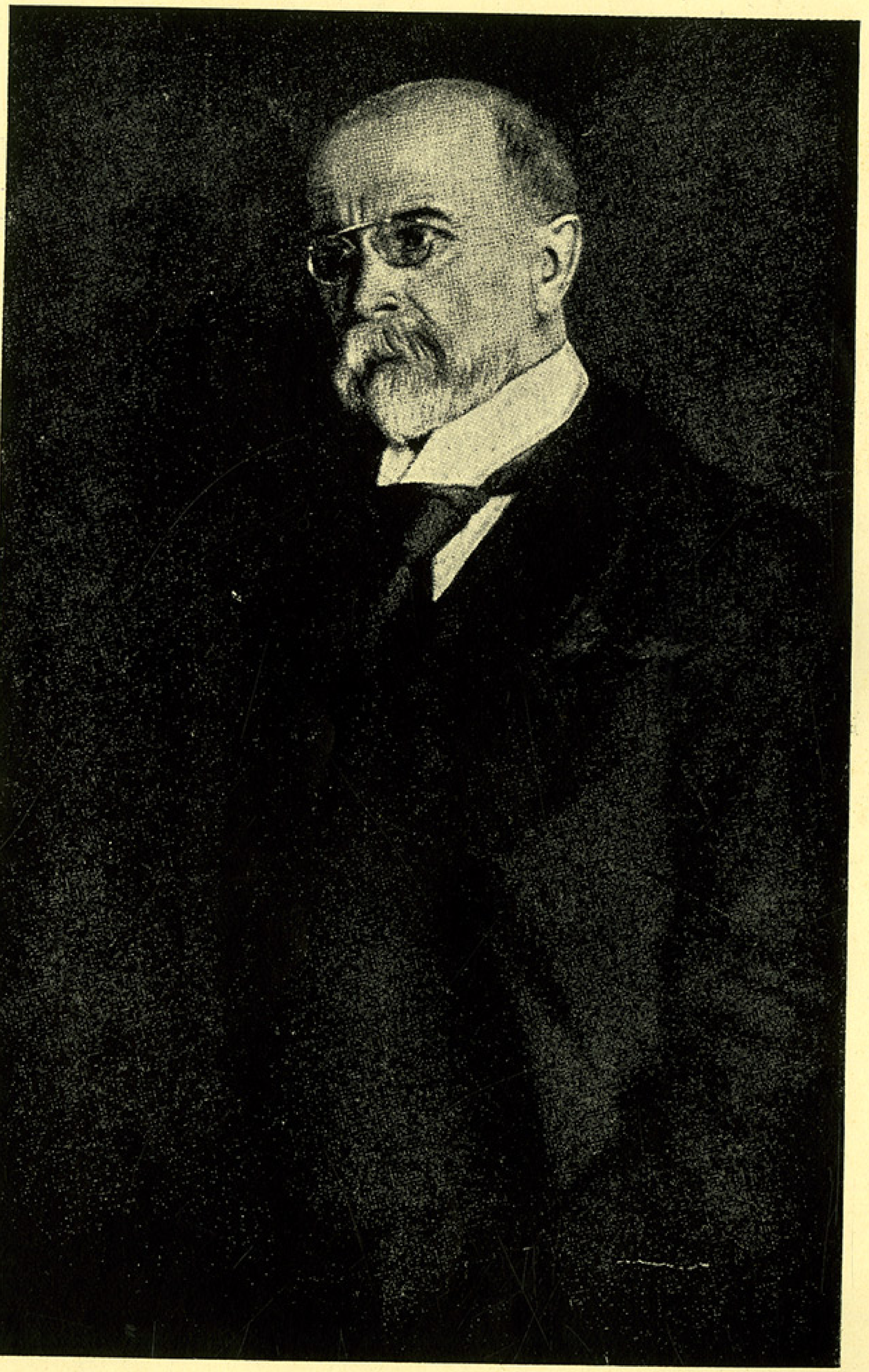
Политички преглед:

Мала Антанта и средњоевропско питање	д-р Милорад Радовановић	190

Прикази и белешке:

Ђуро Гавела: Антологија српскохрватске послератне лирике (I Бошко Новаковић, II К. Георгијевић). — Славко Колар: Ми смо за правицу (Бошко Новаковић). — Павле Каровић: Дипломација (д-р Славко Ћирић). — д-р Љубомир Петровић: Историја француске књижевности Средњега века и Препорођаја (д-р Славко Јежић). — Петар Митропан: Пушкин код Срба (Жарко С. Калинић). — Stanislav Bajić: Denny je zaspao na putu za Peking (К. Г.). — Звонимир Шубић: Каљуга (Сп. Васиљев). — Нова дечја библиотека (С. Цуцић). — Једна књига о Шпанији (М. Ж, Ч.).

202

Година CXI Септ.-октобар 1937

ЛЕТОПИС МАТИЦЕ СРПСКЕ

Књига 348 Свеска 2

Инв. бр. 2574

IN MEMORIAM

Т. Г. Масарику

„Без стварања и без љубави нема живота".
(Т. Г. Масарик)

Ових дана нестало је из живота једне од најизразитијих и најмисаонијих личности наше садашњице, а усто, по суду читавог културног света, и једне такве личности, каква се у духовном животу човечанства столећима ретко јавља и показује на површини стваралачког живота савременим и будућим покољењима боље правце и лепше путове у њихову животу. Заиста, ретки су случајеви у историји човечанства да се која личност, рођена у малој и незнатној радничкој средини, својом *сопственом снагом* и својим снажним *стваралачким духом* довинула до оних висина, до којих се изразити дух Томаша Гарика Масарика стално пењао и до којих се победоносно уздигао.

Када се вест о тешкој Масариковој болести пронела путем дневне штампе и радиа по свим континентима света, дошао је у њој до снажног изражаја велики бол човечанства које је предосећало да ће нестати из материјалног живота најјаче фигуре наших времена и да ће изгубити један део самога себе и властитог живота, бар у материјалистичком смислу и схваћању. А када су живи милиони сазнали да се Томаш Гарик Масарик растао од земаљског живота, заплакали су само они који су му били најближи и којима је Он био Отац Отаџбине и велики Родитељ. Сви остали, не допуштајући да њима овладају у овом случају разумљива и оправдана осећања,

нису заплакали, већ су мирно проматрали и расуђивали чињеницу да Масарика нема више међу живима, потпуно свесни и уверени да се над оваком смрћу не плаче, јер је по некомпромисним законима природе морала доћи. А дошла је, како је то у нашој јавности исправно и добро констатовано, у часу, кад је велики Покојник доживео „живот у пуној мери", и у времену, „кад је смрт само смирени закључак рада и среће", што уопште један смртник може да дâ и да је створи, и себи и другима. „Над овом смрћу глава се приклања, колено клеца и мисао се труди, да обухвати сву грандиозност једнога живота".

А грандиозност овога живота приказати у једном кратком некрологу није могуће нама обичним и незнатним смртницима. Како да почнемо и коју вредност великога Мислиоца најпре да истакнемо? У недоумици смо да ли најпре да упозоримо наше млађе генерације у овим судбоносним временима које савремена Европа проживљује на ретко светао и користан пример, како се снагом Духа, који је најпре изградио самога себе, стварају историјска дела од непролазне вредности, или да свратимо пажњу колебљивој и узнемиреној садашњици, да се у времену пољуљаних етичких вредности по Масарикову примеру врати Савести и Истини. Ми, обична и незнатна бића, што смо још остали на животу, најбоље да пустимо мртвога Масарика да говори нама живима. Нека нам Он сам својим речима интерпретира своје намере, нека осветљује свој живот и нека тумачи своје *стваралачко дело.* Можда ће бити од највећег интереса да чујемо Његово мишљење, у чему је Он гледао врхунац свога живота и деловања. У Разговорима са Карелом Чапеком, између осталога, даје објашњење овога питања на око обичним, а у ствари овим дубоким и мисаоним речима. „Треба да кажем, у чему је мој живот постигао врхунац; дакле, не у томе што сам постао претседник и што могу носити ову исто тако велику част као и врло тешку дужност. Моја је лична сатисфакција, ако се смем тако изразити, пуно дубља: наиме, да ни као поглавар државе нисам ништа, што је битно, напустио од онога у што сам веровао и што сам волео као сиромашан

студент, као учитељ омладине, као непоћудан критичар, као политичар реформатор. Кад сам имао власт у рукама, нисам имао за себе никаквих других *моралних принципа* нити сам заузимао други став према ближњима, према народу и према свету, осим оних по којима сам се и пре тога управљао. Слободно смем рећи да ми се потврђује и испуњује све оно у што сам веровао, тако да нисам морао ништа мењати у својој дубокој вери *у хуманитет и демократију*, нити у свом тражењу истине, а ни у највишој моралној и религиозној заповести *Љубави према Човеку.*"

Тако говори Човек, Мислилац и Стваралац из дубоког и великог искуства које је стекао у свом животу, истичући стално „да нема друге моралке ни другог етичког поретка за државе и народе и њихове управљаче него за појединце". И доиста, он је проверио у свом раду и задржао све оне *човечанске и опште идеале* које је сам увек у свом животу исповедао. У непопустљивој и жилавој борби за ведрију и бољу будућност човечанства, Он је увек неустрашиво, а ипак са стоичким миром и хладнокрвном одлучношћу, стајао на страни Добра, држећи се управо догматски принципа да без Стварања и Љубави нема Живота.

Посвећујући ових неколико речи истинске захвалности и дубоког пијетета своме почасном члану Томашу Гарику Масарику, — а Његово је место у низу наших почасних чланова баш ових дана достојно заузео Његов заслужни наследник, неуморни сарадник и верни пријатељ, Президент Др. Едвард Бенеш, — Матица српска дели са читавим нашим народом и читавим културним светом општу жалост садашњих и будућих генерација над губитком Мислиоца и Стваралаца Томаша Гарика Масарика.

Матица српска

Моје школовање

То је била материна заслуга што сам пошао на школе, да се не бих, тобоже, морао тако мучити у животу као што су се то они, родитељи, морали; кад ме је на испиту похвалио сам господин декан, дали су ме на школе. Мајка је била из Хустопеча, па су ме тамо послали на немачку реалку. Био сам тамо код тетке у замену за њену кћер, која је дошла к нама. Нисам мислио на то што ћу бити: свиђао ми се неко време, кад је у кући за нас шио кројач, његов занат; свиђао ми се и ковачки занат: њега сам између свих заната могао најчешће пратити у раду. Занимљиво је да ми никад није пало на памет да будем пречасним господином, иако сам био врло побожан. Дечак у у забачену селу нема много живих узора, изван круга земљорадничког и занатског, који би му отварали видике; учитељ, капелан и декан, доктор, господа на властелинству и њихова послуга, евентуално још и трговац — и то је све. Шта ће дечак бити, о томе не одлучују толико способности колико прва прилика.

Реалку у Хустопечу водили су оци пијаристе; сећам се директора, снажног, лепог, већ постаријег човека, и професора Вашатог — брата младочешког посланика Вашатог, лепог младића, поноситог на редовничку мантију с црним појасом; и девојке би га радо погледале! Тог Вашатог сам силно волео; био је то први Чех из краљевине којег сам упознао, па ме је због тога и занимао; говорио је са мном о свачему. Нарочито ми је његов ход остао до данас у живом сећању.

Учио сам добро: силно ме привлачила физика, или управо механика. Још се данас сећам како сам био узбуђен кад нам је професор тумачио да су обичне трагаче у ствари једнокрака полуга и да одговарају истим теоријским механичким формулама. То ми је управо отворило нови поглед на практичан живот — ја сам увек волео да тражим теорију у природном и друштвеном догађању и у дневном послу, и да проналазим опште правило; тада је то била за мене као прва објава.

Пошто сам завршио два разреда реалке, требало је да пођем у учитељску школу; али тамо су примали дечаке тек са завршених шеснаест година, па је зато настало питање што ћу радити дотле. Скитао сам се и беспосличио неко време, — било је то у Ходоњину; због тога су ме родитељи дали, по савету мојих бивших наставника, на занат, и то у Беч, на Kunstschlosserei (уметничко браварство), јер сам нешто мало умео цртати.

Тамо ме је мајстор ставио код машине за прављење потковица за чизме. У машину би се ставила железна шипка, повукло би се за полугу и испала би савијена потковица. Док сам то радио један дан, два дана, још како тако; али кад сам то радио једну седмицу, две, три седмице — после три седмице побегао сам кући. Увек сам волео радити, али тај непрестано исти посао у творници. стално један или два једнака покрета, — то нисам могао издржати. Можда бих још и издржао, али ми је један саученик украо моје књиге из реалке; увек бих после рада узимао те књиге и читао. Кад ми их је нестало, било ми је тако тешко да сам утекао кући на Чејч. Нарочито ми је било тешко без атласа; на њему сам сваког вечера путовао по целом свету.

У Чејчу ме је отац дао на занат властелинском ковачу, нашем суседу. Шта да се ради, ковачки занат ми се свиђао! То је посао за који треба снаге и брзине, а при којем се не уради много; железо се не сме охладити! Тада су постојале још такве касте: мајстор је у својој радионици био велики ауторитет, а за њим су долазили помоћници према старости или према томе колико су дуго били код мајстора. Помоћник је већ имао некаква права, а кад би се шегрт осмелио да ради нешто на шта не би имао права, рецимо да пуши или да иде с девојкама, добио би ћушака, ој хој! Лети би се често пута у ковачници радило од три сата ујутро до десет или једанаест сати увече: оправљали би се плугови или окивали коњи. Али то је леп посао: ковач је код огња и наковња господар тврде материје. Још као гимназијалац, путујући из Брна, изненадио сам ковача у једном селу сковавши чавао са свега једним загревањем железа. Ни сам не знам имам ли те прсте на десној руци тако криве од рада с чекићем. Још године 1897, кад сам био у Јасној Пољани, загледао се Толстој у моје руке и питао ме да ли сам био радник.

Можда бих и остао код тога заната, да ми се није догодио један случај. Једном сам у Чејчу носио у чабру воду из бунара у ковачницу, кад ли цестом прође један господин и пажљиво се загледа у мене. Ја сам га познао — био је то професор (де факто учитељ) Лудвиг, који ме је у Хустопечу учио клавир — али га нисам ни поздравио; застидео сам се што сам био тако чађав, а по њему сам видео да од мене није очекивао да ћу бити ковачки шегрт. Кад сам дошао кући, рече ми мати: „Био је ту професор Лудвиг па ти поручује да одеш к његову оцу, директору, у Чејковице за учитељског практиканта". Тако је

била одлучена моја судбина. Мени је било четрнаест година, а у учитељску школу могао сам поћи тек за две године; за то време требало је да помажем у школи, разуме се, без плате, само што ме је директор учио свирати на пијанину.

Е, па добро, учио сам дечаке и девојчице како сам умео, свирао неко време у обичним данима у цркви на оргуљама и одлазио да певам на сахране, како су то учитељи тада морали чинити. А кад бих тамо одговарао латински, замерао ми је капелан Сатора да лоше изговарам. Хтео сам да и разумем то што одговарам. Тада сам имао и први сукоб с црквеном влашћу. Тумачио сам деци у школи онако како сам научио у реалци да сунце стоји а да се земља врти око сунца. Деца су то рекла код куће, а матере су отишле да се жале господину декану да им кварим децу, да их учим нечувене ствари против Светог писма. Патер Фрања је то некако изравнао. Неколико дана после тога био је вашар, и сељаци се скупили и ишли за мном у школу. У мени је нешто говорило да ће бити зло, али сам био одлучан да се нећу дати свладати. Тада је један између њих иступио и рекао: „Господине учо, ви добро учите нашу децу; не брините се око тога што говоре наше жене, и учите децу тако и даље!" Па се затим један за другим машио џепа и оставио ми на пијанину по четвртак (новчић од 4 крајцаре) — или бар по крајцару. Морам додати да сам као дете ишао у конкордатску школу, чији се утицаји на селу ни шездесетих година нису избрисали.

Волео сам књиге. У Чејковицима у двору остале су после исусоваца старе књиге, из седамнаестог и осамнаестог столећа, сама полемична литература против протестаната. Једна од тих књига је доста позната; зове се *Vogel, friss oder stirb;* оштро побија Лутера. Ја сам те књиге управо гутао и био сам тако горљив католик, да сам обратио жену ковача, код којег сам шегртовао, на католичку веру. Била је Немица — муж ју је довео чак из Немачке, — а ја сам јој говорио тако дуго док се није обратила. Био је то за мене први случај верски мешовитог брака, — тада сам то, дакако, схватао чисто католички. У тим немачким књигама били су латински цитати које сам хтео разумети. То је био даљи повод да учим латински. Почео сам учити сам. Памтио сам речи у старом речнику редом од *a* до *z*; знао сам, а и сада још знам, знатно мноштво латинских речи; али с граматиком је ишло слабије. Отац Сатора редовно ми је давао часове из латинског језика. На његов савет

положио сам у Стражњици испит за први разред гимназије. Тако сам дошао на (немачку) гимназију у Брну, године 1865.

* * *

Да, дакле у Брну... Кад сам дошао тамо у други разред гимназије, морао сам се сам издржавати. Моји ми нису могли давати редовно издржавање, али би мати, сам Бог зна откуд, увек нешто шчепркала. Становао сам најпре код кројача у Новој улици — било нас је тамо шесторица. За два златника месечно имао сам стан, доручак, а и прање рубља; каква је то била кафа, то можете себи претставити, али је то било бар топло! Због тога сам се морао постарати за какве кондиције. Подучавао сам сина једног железничког чиновника: тамо сам добивао два златника месечно и недељом ручак, — ја бих могао појести три таква ручка! Затим сам подучавао кћер пекарову; није ми плаћао, али сам зато могао узети хлеба колико бих могао појести. То су били силно добри људи; спријатељили смо се. Ја сам био први у разреду, и зато сам добио препоруку за прецептора у породици шефа полиције Ле Монијеа; то је био скоро највећи господин у Брну. Тамо сам касније дневно добијао јело, па сам чак издржавао брата у школи; али њему није ишло учење у главу. Нама дечацима протицао је живот весело: увече, после рада, правили бисмо разне шале, а лети бисмо одлазили некамо чак у Забрдовице да се купамо, па бисмо вечерали у пивовари за шест крајцара хлеба, парче сира и криглу пива. Господине мој, то су била времена!

У Брну ми се свиђало, јер сам дошао до књига. Разуме се, у немачкој гимназији долазиле су ми до руку немачке и католичке књиге; али то ми није сметало; напротив, ја сам тада, као и пре тога у Чејковицама, управо гутао католичку литературу. Неких романа још се и сада сећам: један се звао *Фабиола*, а био је од Виземана. Та Фабиола била је дивна Римљанка, и умрла је мученичком смрћу. Други роман био је такође превод с енглеског, а звао се, чини ми се, *Die Martirer von Tilbury;* ти мученици били су католици погубљени за енглеске реформације. Трећа књига звала се *Glaubenskraft und Liebesglut* од некакве гђе Полко; у њој се радило о младом католичком мисионару, који одлази у Индију. Тамо се у њега заљубљује једна лепа Индијка, принцеза Дајаманти или тако некако, али његова вера побеђује страст; свршава се то опет неком мученичком смрћу. Тада ми се толико свидело то мисионарство, та

пропаганда вере, а највећма та јакост у вери и мученишТво; то ме је било целог освојило.

Но добро, кад треба да вам тачно кажем што је на мене у младости од католицизма највише деловало, рећи ћу вам да је то био, најпре, живахни трансцендентизам; затим католички универзализам — та његова међународност и светски карактер његов. Затим, онај енергични пропагаторски дух и мисионарство. Онда то настојање да се добије целовити преглед на свет и на живот. А најзад, католицизам импонује својом црквеном организацијом и својим ауторитетом. Разуме се, старијем младићу дођу до руку и противукатолички списи, који указују на црквени апсолутизам, искључивост и насилништво; саме катихете у школи упозорују на те протицрквене и противерске ауторе баш тиме што с њима полемизују. Развијао сам се у доба све већег либерализма и његове борбе против политичког и црквеног апсолутизма. Знате да нисам могао немислити о књигама као што је Ренанов *Живот Исусов* и о другима...

* * *

У гимназији у Брну имали смо за катихету патера Прохаску. Био је то један од кршћанских социјалиста; ја сам одлазио на скупштине његове и других, и тако сам се упознао са социјализмом. Било је то ваљда у петом разреду кад сам јавио оцу Прохаски да не могу да идем на исповест. Отац Прохаска ме је волео; био је то добар и заиста религиозан човек; наговарао ме је толико, да је чак плакао, али ја нисам хтео да попустим. Мени се није свиђао онај формализам: дечаци су се хвалили тиме што би се који лукавије исповедао, а затим ме оја̂ивала та свакидашња пракса: данас ми је грех опроштен, а сутра ћу наново грешити. Признати грех — зашто не? Човек уопше осећа потребу да се исповеда пријатељу и часном и честитом човеку; али се ради о том да се више не греши! Као што кажем, мени се није свиђало што је то тако комотно; зато, дакле, нисам ишао на исповест. Дакако, у мени су већ сазревале сумње о неким црквеним учењима.

Тада сам имао и прве сукобе као Чех. У школи смо били заједно Чеси и Немци; разуме се да смо се свађали и препирали о томе који је народ бољи. Ми, чешки ђаци, били смо старији, јер смо годину две дана морали ломити немачки језик; ја сам био старији, јер сам био на реалци и на занату. У бит-

кама — дечачким, нешкодљивим — ми бисмо обично Немце избили. Гимназија је била немачка, али у моје време био је заступник директора Чех, неки Коцурек, писац латинског речника, који је био, у основи својој, добричина, али нама, дечацима, служио је само као предмет смеха. Тај Коцурек се узгредно издржавао и израдом боја; а како је имао белу косу и ћелу, отирао би руке, упрљане бојама, о косу па би дошао међу нас плав, зелен или црвен. Учио нас је чешки језик, који је био необавезан, па је зато за време његова часа било да Бог сачува! Коцурек нас је Богом преклињао да будемо мирни, да се наша галама не би бар чула у другим разредима; а кад није ништа помагало, рекао би да ће причати једну причу. Ми бисмо се тада умирили као рибе, а он би почео приповедати. Сиромашак, знао је само једну причу, тако неку наивну анегдоту, а њу би развлачио колико би могао, само да би што дуже био мир; али како би завршио, настало би такво кикотање, да би се он хватао за главу и јадиковао молећи нас да престанемо. Но дечаци...

После Коцурека дошао је нови директор, један црвени Герман, а с њиме је почео оштар немачки режим. Имали смо наставника латинског и грчког језика, који се за Коцурекова директоровања писао још *Staněk*, али сада се почео потписивати немачким начином *Staniek*. То ме је распалило; једном, кад ме је испитивао, написао сам оловком на рубу књиге: *Staněk=Staniek*. Он ми је узео књигу из руке, и разуме се, било је зло са мном, ој хој!

У петом разреду добили смо из латинског и грчког језика професора који се звао Венделин Ферстер, касније славни романиста; он је тек био прави Герман! Он је, наиме, изговарао грчки на немачки начин, а хтео је да и ми тако чинимо: дакле, на пример, Цојс место *Зеус*, *ӣајӣхајн* место *ӣејӣхејн*, како смо изговарали пре тога. Њему у пркос почео сам изговарати латински језик чешки: још се данас сећам како сам читао у Ливију „Хањибал ењим“ и слично. Разуме се, Ферстер се разбеснио, али ја сам му рекао: „Господине професоре, ви сте Немац, и изговарате грчки и латински немачким начином; ја сам Чех па изговарам чешки“. При томе сам остао и онда кад ме позвао директор на саслушање. Због непослушности и прекоса добио сам тада из владања јединицу, а најзад је дошао и consilium abeundi па сам морао отићи из Брна — касније ћу рећи и зашто. На сву срећу, био је тада премештен у

Беч и шеф полиције Ле Моније па ме је узео са собом; тамо су ме примили у шести разред, али тек на његов заговор и привремено док се види какав ћу бити.

Као младић нисам знао за национализам, осим можда за чејковички. Чејковицама била је парохијски прикључена општина Подворов, али, дакако, ми смо изговарали Потворов (potvora=наказа); зато су, наузврат, подворовски дечаци певали о нама песмицу:

Čejkovjaci srnci
drapali sa v hrnci..“

(„Чејковљани срндаћи, гребали су се у лонцу..“), а даље не знам. Сваке би се недеље с подворовском младежи посвађали око тога ко ће на звонику звонити. Ту имате национализам у малом. У Брну сам схватио своје чештво; пре тога, код куће, осећао сам примитивни социјализам. Упознавањем историје ојачао сам своју народну свест — а ту нашу историју познавао сам и гутао у романима Херлошовим.

Замислите како је узбудљива наша историја; узмите Пшемисловце и целу њихову политику према Немачкој! Како су они тачно схватили нашу међународну ситуацију! Узмите, затим, реформацију, противреформацију, препород — како је та читава борба необично драматична; узмите онда мапу и наш положај на њој и схватите то да смо се ми одржали! То већ *само* вреди! Само треба бити свестан наше историје: ја не знам која је на свету већа!

Ми ћемо увек бити ситна мањина на свету, али кад нешто постигне мали народ са својим малим средствима, то има нарочиту и неизмерну моралну вредност, као онај удовички грош. Ми нисмо гори од било којег народа на свету, а у неким стварима смо и бољи; и у иностранству то почињу увиђати. Не чини ништа што смо мали народ; има то својих предности, — можемо се боље знати и интимније живети; можемо се више осећати код куће. Али је велика ствар кад мали народ не заостаје позади за великим народима и има удела у раду к вишој човечности. И ми хоћемо да звонимо на звонику света, као они Подворовљани на чејковичком. То је проблем малог народа: ми морамо радити више него они и бити спретни; али кад би на нас неко пошао с насиљем, онда се недати... Недати се, то је све.

* * *

Зашто сам отишао из Брна? Но, управо, због љубави. Кад сам био у седмом разреду, долазила је к мојој газдарици њена заова, девојче мојих година; а нас двоје се заљубило једно у друго — то је била моја прва и велика љубав. Ја сам био сав захваћен том љубављу, — хтео сам се, разуме се, оженити Антонијом, и непрестано сам мислио о томе кад ће то бити могуће. Тада сам се већ сам издржавао, а био сам у разреду највећи и најстарији; осим тога, имао сам окршаје с неким професорима — напросто, осећао сам се као одрастао и самосталан човек. Њени су родитељи, дакако, били противни; састајали смо се потајно, на улици итд. То су сазнали и у школи; а како са мном нису могли друкчије, позвао ме себи директор и погрдно ми говорио о тој мојој љубави као да радим нешто неморално. Мене је то тако увредило и разбеснило да нисам просто знао за себе; кад је директор позвао послужитеља да ме савлада, зграбио сам жарач и стао викати да не допуштам да се наноси неправда ни мени ни тој девојци. Ето, онај consilium abeundi добио сам због пркоса; иначе ми нису ништа учинили, јер је и сам директор морао осетити да није био у праву.

То је била моја прва љубав; од то доба сам много размишљао о љубави — водило ме к томе властито искуство и оно што сам опажао око себе, највише литература; тă, она се у толико великој мери бави љубављу. О самој ствари доста сам рекао према свом касније искуству и под утицајем своје касније жене; само понављам: љубав, љубав силна, љубав права, љубав човека и жене сполно непокварених, јесте, како стоји у *Песми над песмама*, силна као смрт, — она је силнија од смрти, јер одржава живот и рађа нове животе. С правом јој књижевност обраћа највећу пажњу — само што баш у томе има књижевности и „књижевности".

* * *

Беч је за мој духовни развој имао велики значај. Пробравио сам у њему безмало дванаест година, од године 1869 до 1882, само што сам једну годину (1876—77) провео у Лајпцигу. Моравска је тада имала тежиште у Бечу, а Брно је било, како се говорило, предграђе Беча. Први пут сам био у Бечу као браварски шегрт; једном као гимназијалац ишао сам у Беч пешке. Оба пута сам управо оданде побегао, -- тако ми је било

тешко. Боравком у зрелијим годинама привикао сам се на град, то више што сам у њему нашао могућности за своје образовање и живот.

У бечку академску гимназију дошао сам у шестом разреду; матурирао сам 1872. Средња школа брзо ми је постала мучном; имао сам, како се то каже, много животног искуства, био сам сразмерно старији и сâм сам се морао издржавати. У првим годинама у Брну још ми је било стало до одличног сведочанства, па сам у неколико семестара био први ђак; али сам брзо увидео да је довољно да се школа пристојно заврши, а боље да се поред ње човек бави језицима, песницима, уметношћу и читањем историчара, филозофа и сл. Ја сам увек био страствен читалац.

Силан потстрек да читам и мислим давао ми је интерес за религију, политику и народност. У Брну сам се помоћу оца Прохаске упознао с теоријом кршћанског социјализма; тамо сам такође морао постати свестан националног питања, какво га је давала сама школа — тамо су се ђаци и професори делили према народности — и како га је схватала чешко-немачка средина Брна, а такођер и политика чешка и немачко-аустријска, уколико сам је могао пратити. Кад сам дошао у Беч, тражио сам чешка удружења, нарочито академско удружење. Као гимназијалац нисам могао бити чланом друштва; договорио сам се с одборима да ћу се пријавити као филозоф, јер су се последње две године на гимназији још донедавна звале „филозофски разреди“ или краће „филозофија“. После неког времена један члан тих одбора, који је знао за ту моју „филозофију“, иступио је против мене да немам права бити члан друштва; дечак је имао право, па сам опет добио по носу. Свака лаж има кратке ноге, и fraus pia.

О томе шта ћу бити, нисам много мислио. Као гимназијалац у Бечу хтео сам бити дипломатом, па сам зато хтео ићи на Оријенталну академију; зато сам полазио практичне курсеве арапског језика, — али сам се тога оставио кад сам видео да на Оријенталну академију примају само племиће. Мислим да сам дипломацију замишљао и сувише као путовање по далеким земљама — ја сам увек радо путовао, макар само и по атласу — и данас још волим мапе; а увек ме је занимала статистика, какви су где односи. Кад сам у гимназији полагао матуру, дао ми је професор земљописа питање из националне и верске статистике Угарске. Ја сам о том знао више него он, а то је

тако заинтересовало њега и инспектора, да су ми прогледали кроз прсте због незнања у предметима који ме нису више занимали.

После матуре (1872) уписао сам се на бечки универзитет. Разуме се, већ одавна ме занимала филозофија; сећам се да сам ишао професору Цимерману — можда га знате, онај хербартовски естетичар — да ме посаветује како бих се стручно упутио у филозофију. Саветовао ми је да прочитам историју филозофије, а оног филозофа који ми се буде највише свидео, да изаберем за подробније студије.

Ја сам прочитао историју филозофије и неке филозофе још у гимназији и већ тада сам заволео Платона — тим платоновцем остао сам целог живота; уписао сам чак и грчки и латински језик да бих могао читати свога Платона, али и остале грчке и римске писце. Један професор, Вален, предавао нам је четири часа недељно читав семестар Катула. Ја сам целога Катула прочитао на душак, а сада тај човек предаје и предаје колико има катуловских рукописа, у којој се речци међусобно разликују, шта је о том написао неки други професор и како је тај други професор незналица. У то доба умро ми је брат Мартин — прехладио се у војсци и добио тифус — а отварала се баш и светска изложба... ти утисци огадили су ми филологију. Али то не значи и грчке и латинске писце.

Онда сам студирао поред филозофије природне науке (такође анатомију). Занимала ме, тада у моди, физиолошка психологија. Како рекох, професор баш нисам хтео постати; мене није занимало да поучавам друге, него да сам сазнајем и учим се. Као што то има Аристотел на почетку своје *Метафизике: Човеку је урођено да тежи за сазнањем.* Та, тако је дивно нешто спознати, нешто сазнати и стално сазнавати нешто ново! Незаинтересованост, равнодушност је гора него незнање.

Како се тај интерес за чињенице и непрестано за чињенице слаже с тим мојим платонизмом? Господине, сасвим добро. Ја хоћу да упознам чињенице, али хоћу да видим и какав имају смисао, к чему упућују. А тиме смо већ у метафизици!

Томаш Г. Масарик

(Превео с чешког К. Георгијевић)

(Према књизи Карела Чапека: Разговори с Т. Г. Масариком)

Мисао и дело
д-ра Едварда Бенеша

(*Приликом избора за почасног члана Матице српске*)

Истина побеђује било је гесло народног краља Ђорђа Поџебрадског, оног чешкога краља који је већ у XV веку предлагао међународну сарадњу; *Истина побеђује* гесло је Т. Г. Масарика, президента ослободиоца; *Истина побеђује* гесло је и данашњег президента Чехословачке републике дра Едварда Бенеша; *Истина побеђује* гесло је Чехословачке републике; гесло, вера и уверење целог чехословачког народа.

Д-р Бенеш посветио је свој живот истини; у службу истине ставио је своје дело. Као научник настоји да истину пронађе, као револуционар бори се за њу, као државник све силе улаже да је спроведе у живот.

Кад је, 14 децембра 1935 године, први президент Чехословачке републике поднео оставку, сматрало се, не само у Чехословачкој него и у целом културном свету, да је његов предестинирани наследник д-р Едвард Бенеш. Сасвим природно: предложио га је сам Масарик као првог свог сарадника — поред пок. Штефаника — у стварању и изградњи слободе чехословачке државе, сарадника који је много допринео да се нова држава учврсти, уреди и консолидује и да јој се утврди међународни положај. Научник: филозоф и социолог, борац за слободу: личну, народну и међународну, убеђен демократа који је, као и Масарик, уверен да је демократија, поред свих својих мана и недостатака, ипак још увек најбољи облик владавине, човек високих духовних и душевних особина, био је у првом реду позван да наследи президента Ослободиоца, чији је ученик и сарадник.

Пре светског рата д-р Бенеш започиње новинарски и научнички рад, за време рата улази у револуционарну борбу за чехословачку самосталност и повлачи почетне линије чехословачке спољне политике коју у слободној држави води седамнаест година. Водећи спољну политику Чехословачке Републике д-р Бенеш се труди да учврсти

државну сигурност, и да ликвидира рђаве последице рата; постаје важан чинилац Друштва народа и један од твораца Мале антанте, утиче на унутрашње изграђивање Чехословачке републике, стално у борби за истину и истинску демократију.

Као најдостојнији, вољом народа, постаје други председент Чехословачке републике.

Као научник и као државник д-р Бенеш је емпирик. Његова метода почива на анализи; његовој политичкој тактици претходи дубоки студиј. Политику поставља на научну основу. За њега је политика наука, уметност и филозофија. У класификацији наукâ социологија је теоретска наука поред које стоји политика као практична наука. Као практична социологија политика је наука о човеку у свим његовим социјалним манифестацијама, и баш ради тога политика као наука тражи свестрано познавање свих наука о човеку (познавање историје, права, националне економије, географије, статистике, психологије и т. д.).

Политика је првенствено наука која испитује какво је право стање и што је у друштву правилно, планско и стално. Као наука политика мора да је објективна и да спроводи свестрану анализу — праву вивисекцију, каже Бенеш.

Политика је уметност јер хоће да усаврши целокупни људски живот у његовим телесним и душевним настојањима, жељама и потребама. Политичар као уметник уноси у материјал социјалног живота свој дух, своје планове, своју индивидуалност. Без способности имагинације, комбинације и синтезе политичар не може да изгради нову социјалну стварност.

Политика треба да је филозофија. Политичар као научник упознаје, анализира и одређује социјалну стварност; као уметник настоји да јој да облик, настоји да јој унапреди развитак и да је измени; као филозоф, у првом реду као филозоф историје, и етик он треба да испитује и истражује у којем правцу и према којим материјалним, практичним и идеалним циљевима треба да се води уобличавање и промена социјалне стварности. Али, зато и поред свега тога, политичар мора да је чврста карактера, да је поштен, да се не боји и да је јак у свом убеђењу.

Социјологија прелази у филозофију историје, политика у практичну филозофију и етику. Политичар као научник, уметник и филозоф стоји на прекретници садашњости и будућности. У политици треба увек да осећај контролише разум, а разум осећај. Јер политика је борба за правилно оцењивање реалности, оне реалности која данас постоји и оне која би могла да наступи сутра.

Бенеш у свом политичком раду све политичке, социјалне и економске проблеме најпре анализира и испитује на својој филозофској и етичкој теорији и онда мисао претвара у дело. Из тога разлога он је против сваког експериментисања у политици.

Обиман рад д-р Едварда Бенеша, рад је модерног демократе, демократе у унутрашњости својој свесног и консеквентног. Он тежи за усавршавањем демократске политике, која мора да је индуктивна и реалистична, и да се управља према принципима истине, поштења и части.

Д-р Бенеш, исто као и Масарик, признаје да је демократија у кризи, да још није изграђена и да је врло често злоупотребљавана, па ипак и поред свега тога она је још увек најбољи облик владавине. Демократија је најбоља гарантија слободе; а само у слободи може се изграђивати слобода коју треба да сви поштују и цене.

Главно обележје Бенешева назора о свету и животу је хуманитет. И на том пољу је Бенеш веран ученик Масариков који често наглашава да душевност треба да завлада над материализмом. Бенеш је реалиста, али он свој реализам првенствено базира на етици и зато одбацује претерани национализам, демагогију, увеличавање Словенства, и површност у политичким, социјалним и литерарним питањима; одбацује политички и литерарни романтизам.

Иако свестан тешкоћа данашњег времена д-р Бенеш је био и остаје оптимиста: оптимистички гледа на развитак људског друштва и на све компликоване односе у њему и верује у победу демократије, верује у победу хуманитета јер верује у развитак и напредак.

Д-р Бенеш је пацифиста, али одлучно захтева одбрану државе и народа. Да би држава ојачала, да би народ напредовао д-р Бенеш захтева интензиван рад на свим пољима људске делатности, а нарочито на пољу народног васпитања и просвећивања.

Није мали посао успети се до те и такове духовне висине на којој се налази данас чехословачки президент. Д-р Бенеш сам каже да је десет година трајала унутарња борба док није стекао коначни филозофски назор и систем. Четири ратне године допуњују теоретске студије са животним искуством и омогућавају примену теорије на стварност. Већ до године 1914 има д-р Бенеш израђен свој филозофски, религиозни и етички поглед, усвојивши Масариков програм хуманитета, има изграђене идеје критичног реализма у социологији и политици на коју систематски и консеквентно примењује своју филозофију и своје научне методе.

Кад је рат избио завладао је у њему осећај дужности и свест да је дошло велико и одлучно време у којем сваки појединац има да изврши своју дужност. Био је свестан да ће Аустрија платити својом егзистенцијом и да ће рат проузроковати велике социјалне потресе.

А кад је основана нова држава д-р Бенеш тражи ред и научну организацију рада, јер је Европу обухватила револуција, јер живимо у веку позитивне науке и јер без реда и рационализма нема успеха. Тако је сасвим разумљиво кад Бенеш омладини поставља ове основне принципе: имати здрав животни оптимизам, свој рад савесно обављати, рад претварати у стварање и радост, имати осећај одговорности и развијати се у хармоничног човека: у модерна човека срца и ума. То су оне идеје и вечне истине калокагатије које је формулисао и д-р Мирослав Тирш. Девиза *Истина побеђује* значи дужност за истину радити и за њу се увек и неуморно борити. Политичка борба је у првом реду велико рвање за упознавање стварности.

Иако је д-р Бенеш Европејац, у најбољем значењу те речи, он је националиста и као такав жели да се оствари синтеза правог националног осећаја и интернационализма да би се омогућило уједињење у идеалу хуманитета, у идеалу људског братства. Он је уверен да ће та синтеза коначно ипак да победи. Сваки народ треба у заједницу да унесе своје одлике, јер национална култура је оно што има праву вредност. Оно је истина да национална култура стоји на разним степенима развитка, али не постоје више и ниже нације. Сви народи

имају једнако право на живот и развитак, имају исту људску вредност као што је има и сваки човек појединац. Културни развитак народа лежи у сарадњи националних култура. Народи треба да се упознају, поштују, попуњавају и треба да стварају нове духовне вредности, али треба да чувају своју посебну индивидуалност. На сарадњу су позвани сви: сељак, радник, средњи сталеж и интелектуалац, јер су сви творци националне културе.

Културна сарадња могућа је само онда, ако народи једни друге својом националном културном потпомажу т.ј. ако једни у другима гледају факторе једнаке и једнаке вредности. Та је сарадња могућа само у оним политичким режимима који дозвољавају ово поштовање. Зато је потребно да појам национализма и патриотизма одговара захтевима моралне једнакости народа, зато је потребан режим слободе, што је опет исто што и демократија у било којем облику.

Из свега овог изилази као сасвим природан захтев д-ра Бенеша за пуном равноправности између друштва, народа и државе на једној страни и појединца, грађанина и човека на другој страни и зато је против тоталитета у односу државе према народу.

По уверењу д-р Бенеша прави патриота је онај који схваћа да су народ и народна култура израз човечанства, а право човечанство може се испољити једино у националној култури и човеку појединцу.

Из свега овога природна је консеквенција Бенешево противљење сваком недемократском уређењу државе био то фашизам, национал-социјализам, сталешко уређење или бољшевизам. Противник сваке диктатуре д-р Бенеш се залаже за концепцију државе која произлази из синтезе модерног индивидуализма и социјализма (модеран умерени етатизам), што значи он се залаже за владавину народа за народ путем народа. То је концепција коју даје идеологија модерног демократизма. Једино модерни демократизам може коначно да реши проблеме које је поставио рат: проблем демократије и проблем слободе и једнакости на пољу народном, социјалном и економском.

У срж ствари данашњег неизмерно компликованог живота друштва, народа и држава д-р Бенеш настоји да продре и да нађе истину како би помоћу ње решио сва

питања која тако тешко притискују живот и угражавају га.

Велик и заслужан је човек президент Чехословачке републике д-р Едвард Бенеш, почасни члан Матице српске.

Фрањо Малин

Напомена. Недавно је у редакцији А. Ст. Магра, а у издању накладе „Орбис", у Прагу изашла замашна књига: Д-р Едвард Бенеш *Мисао и дело* (на чешком и немачком језику). То је антологија у којој је приказана Бенешова мисао и која износи основне идеје које се налазе у списима и говорима Бенешевим. То је читанка из које се види политички живот Чехословачке републике у заједници са осталим народима Европе. У том делу откривен је Бенешев мисаони свет велике и опште вредности. Некоје Бенешеве мисли, изнесене су овде на основу тог великог дела.

Мн

Чежње

Наше су чежње, чежње и заноси
Блистави потоци;
А црни отоци
Њихови тешки наноси.

Чежње ко допорнице кроз душа наших тмину
Врију и теку,
Врију и теку, да блештаво сину,
Кад стихом истеку.

Истичу тако, ал извор се нôви
И тећи не престаје,
Бујицом чежња и наш живот плови
и пловећи несташе.

Марјан Матијашевић

О Станоју Станојевићу

I. *Нови Сад*

Рођен 1874 од оца д-ра Лазе Станојевића лекара, одушевљеног омладинца и ватренога присталице Светозара Милетића, Станоје Станојевић своје детињство провео је у средини која је, у борби с Бечом и Пештом, вазда и сваком приликом наглашавала српство и стално мислила на његово интегрално ослобођење и уједињење. У родитељском дому гледао је он често знаменитије претставнике тадашње Војводине: Змаја, Михаила Полита, Лазу Костића, Јована Ђорђевића, Гигу Гершића, Илију Вучетића, Мишу Димитријевића и друге сараднике Светозара Милетића који је, с почетком 1884, био тешко оболео да се више никада не опорави. Из те и такве средине понео је Станојевић топлу и неограничену љубав према своме народу и веома живо интересовање за јавне ствари.

Веома рано, још у нижим разредима гимназије, читао је он са заносом Вуков зборник српских јуначких песама, а убрзо, већ у вишим разредима новосадске Гимназије, почео је он да се занима српском историјом. Свакако се овај интерес за српску прошлост пробудио у њему под утицајем расправа Илариона Руварца, особито његове студије „О кнезу Лазару". У тој, по садржини богатој а по облику лошој, студији творац критичнога правца наше историографије задавао је немиле ударце професору Панти Срећковићу, главном претставнику некритичне патриотске историске школе. У тој борби Иларион Руварац није бирао речи, него се свом силином свога необузданог темперамента, своје велике спреме и гвоздене логике оборио на своје противнике. Ову важну и страсну полемику пратио је Станојевић с великим интересом, и он, жива темперамента такође, прилази с дивљењем старом историку који је с времена на време залазио у гостољубиви дом његових родитеља.

Пред крај гимназиских студија на Станојеевића утицао је много тада млади слависта, професор Тихомир Остојић, ђак Оскара Ажбота у Пешти и Ватрослава Јагића у Бечу. Млади Остојић, поред лепе спреме, имао је необичне способности да своје ученике заинтересује не само за књижевност него уопште за прошлост нашега народа. Остојић је својим познијим радовима више се истакао као културни историчар, па је то интересовање умео да пренесе и на своје ученике. Међу овима у

седмом и осмом разреду (1891 и 1892) на прво се место истицао Станојевић, који је већ тада публиковао у Грчићеву *Стражилову* прве своје реферате и рецензије. У њима се већ јасно истиче његово велико познавање стручне литературе, али и велика борбеност.

Међу гимназиским наставницима имао је извесног утицаја нањ и проф. Милан Јовановић-Баба. Не велике спреме, али добар говорник, умео је Јовановић да заинтересује своје ученике за Општу историју, особито за историју Француске револуције. — Солидно знање латинског и грчког језика дао му је проф. Стеван Лекић, тада, поред Јована Туромана и Јована Ђорђевића, најбољи зналац класичних језика, писац добрих средњошколских уџбеника за класичну наставу. — Француски је Станојевић учио код г-ђе Петрик, немачки, поред школе' и у своје мајке Марте необично даровите и образоване жене.

Под утицајем Илариона Руварца, Станојевић је већ као ђак у гимназији почео да студира изворе за нашу историју. Натписе и записе, летописе и хронике, као и повеље, читао је он пажживо. Из новосадске гимназиске књижнице узимао је он Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův П. Ј. Шафарика, Миклошићева *Monumenta serbica*, као и *Гласнике* Срп. уч. друштва.

Али осим наше стручне литературе читао је он и страну. Једнога дана, као ђака седмога разреда гимназије, затекао сам га нагнутог над специјалном картом аустриског војног института и с књигом Конст. Јиречка *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*". У то доба К. Јиречек, иако још млад, вратио се из Бугарске на катедру прашког Универзитета као већ европска величина. Његова *Историја Бугара* (1876, убрзо преведена и на руски 1878), његова темељита студија „Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopol und die Balkanpässe (Prag 1877)", његови „Cesty po Bulharsku" (1888, на немачком 1891) разнеле су му име широм европскога ученога света. Али је Станојевића нарочито занимала Јиречекова студија „Die Beziehungen der Ragusaner zu Serbien unter Car Uroš und König Vlkašin (1885). У њој је Јиречек на основу дубровачког архивалног материјала јасно доказао да је цар Урош преживео свога „убицу" краља Вукашина, чиме је дуготрајни спор између Илариона Руварца и патриотске историске школе решен у корист Руварца и његова следбеника Љубе Ковачевића.

Станојевић је био озарен од среће када се, као свршени матурант у септембру 1892, у Новом Саду, упознао са Јиречеком. Овај се баш тада са пута по Србији враћао кући и зауставио у Атини српској. Те године објавио је Јиречек у Срп. краљ. акад. своју збирку „Споменици српски" који згодно допуњују старије Миклошићеве и Пуцићеве збирке с првокласним материјалом из богатог Дубровачког архива. Станојевић је одмах по публикацији набавио ову Јиречекову збирку, учећи из ње како ваља критички издавати историске споменике.

Било је очекивати да ће Станојевић после свршених гимназиских наука отићи у Праг, где је Јиречек предавао Општу историју с нарочитим обзиром на историју Словена и балканских земаља. Јиречек је тада у Прагу држао предавања о античкој географији, о географији и етнографији балканских земаља, о историји Византије, па је особиту пажњу поклањао и турској историји. Али, нажалост, учени Јиречек није у Прагу имао доста ђака, изузев способнога Јарослава Бидла, нити је Праг, због тадашњих политичких и друштвених прилика, био много погодан за научни рад. Сам Јиречек осећао се у Прагу нелагодно, бацајући жељне погледе на Беч, где је Јагић, предложивши га 1891 за дописника Бечке академије наука, с пуном паром радио да га доведе на катедру Бечког универзитета.

Станојевић је саставши се са Јиречком у јесен 1892 у Новом Саду, по својој прилици говорио са овим о својим будућим универзитетским студијама. Лако је могуће да га је и Јиречек, чији је прелаз из Прага у Беч лети 1892 била свршена ствар, упутио онамо. С друге стране, Станојевићев отац, д-р Лаза, некадашњи председник омладинског друштва „Зоре", желео је, такође, да му син доврши науке у Бечу. Тако је Станојевић у октобру 1892, у пратњи оца, стигао у Беч. Ту се одмах упознао са професором Јагићем, чија га је личност много привлачила.

II *Беч*

Мене је Станојевић затекао у Бечу као студента трећега семестра. Студирао сам општу историју код Макса Бидингера, источно-европску код Хајнриха Цајсберга, аустриску код Алфонса Хубера, помоћне историске науке код Енгелберта Милбахера, класичне старине код Еугена Бормана, физикалну географију, заједно с Јованом Цвијићем, код Албрехта Пенка и историску географију код Вилхелма Томашека.

Под утицајем Станојевића ја сам у трећем семестру уписао код Јагића Словенске старине, те сам био вредан посетилац Јагићева Семинара за словенску филологију.

Станојевића је привлачила необична личност Јагића, који је тада био у 55 години, дакле у најбољој снази. Темпераментан и добар говорник, при том ванредан методичар, Јагић је освајао слушаоце својим занимљивим предавањима, али још више својим практичним упутствима у Словенском семинару. Ту у Семинару учили су се студенти методици рада, па је Станојевић убрзо, формално тек у првим семестрима, својим разложитим напоменама и критиком заданих темата својих колега, заузео угледно место међу старијим члановима Семинара. Јагић ми је доцније чешће говорио да му је Станојевић, поред Ватрослава Облака, словеначког слависте, био један од најспособнијих и најмилијих ђака. Док сам ја више пажње обраћао Општој историји, Станојевић је више времена проводио у Словенском семинару и био далеко чешћи гост у кући Јагићевој од мене.

Од тадашњих бечких историка њега је још највише интересовала личност Макса Бидингера. Типичан претставник универсалне историје, Бидингер је умео да формира школу млађих историчара који су под његовим руководством издали Зборнике „Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte“ и „Untersuchungen zur mittleren Geschichte“. Међутим, сам Бидингер радио је с успехом у разним областима Опште историје. Нас, пак, највише су интересовале његове студије из аустриске и старе угарске историје, као и његово позније дело „Die Universalhistorie im Milttelalter“ (1895). Ја сам редовно слушао предавања Алфонса Хубера из аустриске историје. Иако један од најбољих познавалаца аустриске историје и суседних земаља, он није био привлачан наставник. Своја предавања читао је монотоно из своје штампане књиге, због чега се Станојевић ређе виђао на његовим часовима.

Импозантна личност беше Хајнрих Цајсберг, бивши наставник престолонаследника Рудолфа, од 1891 директор Института за проучавање аустриске повести и уредник великога дела „Die österreichisch — ungarische Monarchie in Wort und Bild“ а доцније (од 1896) директор Дворске библиотеке. Поред његових предавања и студија из новије Аустриске историје, нас су, као Словене, особито интересовали његови радови из области пољске историје, а нарочито његово дело „Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters (1873). Док сам ја већу

вредност давао предавањима и раду Е. Милбахера, Станојевића је нарочито привлачио својим беседничким талентом и сликовитим приказивањима млади доцент Лудо Мориц Хартман, писац опсежне и лепо компоноване Историје Италије у средњем веку, а после рата Немачко-аустриски посланик у Берлину. Под утицајем немачког историка Карла Лампрехта, Хартман је вазда у својим предавањима истицао значај економског момента у историји.

Летњег семестра 1893 започео је Јиречек своја предавања на Бечком универзитету. Висок, снажан, изразита лица, висока чела, дуге браде и плавих очију, с пријатним осмехом на лицу, млади професор, тада у 39 години, симпатично је дочекан био од својих слушалаца. Првих часова било нас је неколико, али пошто Јиречек није много привлачио својим безбојним, сухим предавањима, убрзо остадосмо само нас тројица: Станојевић, Охрићанин Григорије Баласчев, познати бугарски историк и ја. Док је Јагић освајао ђаке својим мање више слободним, живим и сликовитим предавањима, Јиречек је поражавао својом огромном ерудицијом. Током неколико семестара предавао је он о народима и државама балканским у средњем веку, о Јужним Словенима и Византији, о историској географији Балк. Полуострва, о етнографији Балкана, о словенским месним и личним именима у средњем веку. Али Станојевића је највише привлачио Јиречеков колегиум „Извори за јужнословенску историју". Јиречек је ту говорио не само о изворима јужнословенске провенијенције, него и о латинским, грчким и италијанским изворима. Задржавао се сем тога и на великој немачкој збирци Monumenta Germaniae, издвојивши оданде писце и хроничаре који пружају грађу за познавање јужнословенске прошлости. Све то попраћао је он критичким напоменама уз давање стручне литературе, задивљујући сваки пут својом сјајном спремом не само у области историје, него и у области филологије, етнографије и историске географије па и економних наука. Видело се то нарочито на његовим предавањима о трговини на Леванту током средњега века. Његова семинарска вежбања, међутим, нису била ни близу онолико занимљива као Јагићева. Читале су се повеље из Миклошићева зборника, које је он тумачио с историске, историско-географске и језичне стране. Од особита интереса, пак, била је његова анализа Душанова Законика. Ту је он показао велико познавање правних институција Византије, германских и романских народа, указујући свагда на сличност

извесних наших средњевековних институција са овима. Особиту пажњу поклањао је он и угарском средњевековном праву, налазећи извесне сличности неких наших институција са угарским. Плод тога његова рада била је његова чувена расправа о Душанову Законику у XXII Књ. Јагићева Архива. Станојевић и ја, после предавања и разговора са Јиречеком, често смо говорили о њему. Ми смо брзо констатовали да он сву тежину својих студија полаже на изворе које треба, говорио је он, марљиво прибрати, трезвено студирати и никада у њима не гледати више него што они у истини пружају. Јиречек је, даље, био противник бацања хипотеза и великих генерализација. Историк, говорио је он, мора нарочито да пази да модерне идеје и схваћања свога времена не преноси у раније доба. Сух и безбојан, без темперамента и потпуно хладан он се није много свиђао Станојевићу, али ипак зато Станојевић је тада прихватио многе од његових принципа. Види се то по његовим првим студијама. Али доцније, под утицајем потреба и средине у којима је живео, он је у већини својих радова ударио другим правцем.

Поред ситнијих радова велику је сензацију изазвала Станојевићева критика на велико дело Стојана Новаковића „Срби и Турци" (Стражилово 1893), о коме је у исто време референсао и К. Јиречек у XVII књ. Јагићева Архива, и критика на дело Ст. Новаковића „Стара Српска војска" (дело 1894). Иако је Новаковић тада, поред Илариона Руварца, важио као највећи ауторитет у науци о нашој прошлости, млади Станојевић, добро спреман, при том јако борбен, указао је с разлогом на доста мана и недостатака у оба велика Новаковићева дела.

Критике Станојевићеве допале су се много и Јагићу и Јиречеку, а Станојевићев углед отскочио је много. Он је већ тада стао у први ред наших историка.

Под утицајем Илариона Руварца и В. Јагића отворили смо нас двоје у Летопису М. с. серију омањих чланака („Пабирци") којима смо желели да дамо трезвену оцену наши домаћих извора. У тој збирци, поред добре расправе „О склопу Немањине биографије од Ст. Првовенчанога" штампане у Гласу Срп. краљ. акад. 1895, ја ћу нарочито да истакнем Станојевићеву студију „Белешке о склопу Данилова Родослова" (Летопис М. с. књ. 183, 1895 г.) По узору на Руварца, Станојевић набраја шта су ранији писци мислили о Данилову Родослову, па онда, на основу марљиве и трезвене анализе Данилова Родослова, доноси своје закључке. Човек се и данас чудити мора сигурности метода којом младић од 21 године

расправља о тешком и замршеном питању, решавајући га са успехом.

Природно је било да се Станојевић изврстан зналац наших средњевековних биографија, одлучио да за докторску дисертацију проучи и оцени једнога од најтежих, али најврснијих средњевековних биографа — Константина философа. Пре њега о овом биографу писао је врло добро Ил. Руварац у 47 књизи Гласника Срп. уч. др. Но Руварац је прокоментарисао само поједина места ове значајне биографије деспота Стефана Лазаревића. Љ. Ковачевић дао је такође у 4 књ. Отаџбине неколико добрих напомена, а исто тако и Чед. Мијатовић и Ст. Новаковић. Да се Станојевић на ово одлучи мислим да је на њ утицала и студија К. Јиречека „Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik" (14 књ. Јагићева Архива 1892), којом је на мајсторски и њему својствен начин оценио ову стару бугарску хронику, коју је пронашао и објавио румунски научник Ј. Богдан. Под утицајем Ил. Руварца и К. Јиречека приступа Станојевић оцени Константина Философа. За оцену ове наше најврсније средњевековне биографије Станојевић, поред наших домаћих извора (Збирке Миклошића, Пуцића, Јиречека и Ђелчића)слу жи се и млетачком грађом у издању С. Љубића и угарском у познатом великом Фејерову зборнику. Нештампану дубровачку архивалну грађу није искористио. Чудновато је да Станојевић у овој својој одличној студији није ниједном речи споменуо уговор деспота Стефана с краљем Сигисмундом у Тати, у мају 1426, иако су тај уговор по формулару Севастијана Листија приопштили раније и Енгел, и Катона, и Салаји, па у нас и Ч. Мијатовић у своме делу о Деспоту Ђурђу Бранковићу. Овај уговор, истина, Констатин Философ не спомиње, али би се ex silentio, поред осталих момената, могао, можда, извући неки закључак за оцену веродостојности овога уговора. Интересантно је да је Станојевић у овој својој студији показао веома живо интересовање за развој народне традиције онде, где говори о народној песми о Тодору од Сталаћа. У доцнијим годинама он је развој нар. традиције вазда с пажњом проучавао и на том пољу дао неколико интересантних огледа.

Станојевићева дисертација добро је била примљена у научном свету. Штампана у 18 књизи Јагићева Архива, обратила је она на себе пажњу византолога Карла Крумбахера (6 књ. Byzantinische Zeitschrift стр. 204).

Његова расправа „Борба о наследство Баошино" (1902) подробно је, поглавито на основу млетачког материјала,

изложила судбу Зете у доба деспота Стефана Лазаревића.

Све докторске испите заједно смо полагали, лети 1896. Добро спреман, Станојевић није нарочито учио за испите, једино је од мене узео на прочитање свеску у коју сам бележио Јиречекова предавања о изворима за Јужнословенску историју. Ја и данас чувам ову свеску, којој је на почетку Станојевић задовољан, ваљда, марљиво вођеним белешкама, у одушевљењу написао ове две речи: „Живио Јово!!!“

Добровољачки рок отслужио је Станојевић у Тиролу, у Тријенту, па је онда у јесен 1897 отишао у Петроград, камо одох и ја нешто мало доцније.

III *Русија*

С препоруком Јагићевом, који је имао разгранате везе с научницима у Петрограду и Москви, Станонојевић је одмах по доласку ушао у Петроградске научне кругове. У кући слависте В. И. Ламанског, издавача познате збирке Secrets d'Etat de Venise“ (Петроград 1884) био је чест гост. Долазио сам и ја, заједно са Станојевићем, Ламанском који је чешће са својим пријатељима „Славјанофилима“ нападао на краља Милана и краља Александра. Званична Русија, па с њом и „Славјанофили“, окренули су тада фронт према Србији, када је после Новаковићеве и Симићеве владе дошла на управу земље влада д-ра Владана Ђорђевића. Мржња према династији Обреновића показала се и тиме, што је у наше време, у децембру 1897, руски цар примио у аудијенцију кнеза Петра Карађорђевића, а званична Русија правила нам велике тешкоће на Париском новчаном тржишту тако да никако нисмо могли добити тражени зајам. Станојевић и ја разумели смо ово држање „Славјанофила“, али нам је неугодно било стално истицање Бугара на нашу штету. Колико је само достојанственије и објективније било држање А. Н. Пипина по тим питањима!

Код Ламанскога, тада вође „Славјанофила“ у Петрограду, упознао се Станојевић са Сабљером, помоћником врховнога прокурора К. Побједоносева, и професором Петроградске духовне академије И. С. Пальмовим, који се много интересовао за историју српске цркве. Али је Станојевић желео да се упозна и са кругом „Западњака“ у Русији. На првом месту посетио је он споменутог чувеног слависту А. Н. Пипина, познатога писца Историје словенских литература, а онда А. Н. Веселовскога, одличнога литерарног историка. Упознао се, даље, млади Стано-

јевић и са руским академиком Е. Куником, старим научником, тада у 82 години, и једним од последњих Немаца у Руској академији. Иако је Куник читав свој век провео у Русији, Русе није марио. Са Станојевићем и са мном говорио је немачки, интересујући се за наше студије. Нас су нарочито занимали Куникови многобројни радови из области најстарије руске историје, о којима смо често слушали на предавањима и у разговору с професором Јиречеком.

Тадашњи главни претставник руске историске науке К. Н. Бестужев — Рјумин, писац Руске историје, коју је на немачки превео проф. Шиман, умро беше на поч. 1897. Станојевић је жалио да није имао среће да га лично позна, нарочито због његове врсне радње о старим руским хроникама до 14 века.

Радећи у Царској публичној библиотеци, Станојевић се упознао с њеним директором А. Ф. Бичковим, председником историског отсека Царске Академије наука. Користио се много Станојевић и познанством с академиком А. А. Шахматовим, најбољим познаваоцем руске аналистике који се, поред тога, много интересовао за ову врсту књижевности у нас. Али несумњиво, Станојевића је највише привлачила личност професора и академика В. Г. Васиљевскога, творца византиске науке у Русији и заснивача руске византиске школе. Годину дана по одласку Станојевића из Русије, Васиљевски је преминуо. Успомени његовој одужио сам се опширнијим чланком у Стражилову за г. 1899.

У априлу 1898 отишли смо у Москву. Благодарећи предусретљивости С. Бјолокурова, управника Государственог архива и писца познатога дела о нашем земљаку у Русији, Јурју Крижанићу, радили смо скоро сваки дан у томе Архиву. Нас су нарочито интересовале наше везе с Русијом у 16 и 17 веку. Ту смо ми преписали леп број докумената по тим питањима. Неке од њих ја сам публиковао, али главни део те грађе после нас објавио је прота Стеван Димитријевић у издању Срп. краљ. акад. У Москви се Ст. упознао с тада младим славистом П. А. Лавровим писцем познатога дела о Петру Петровићу Његошу (1887). Лавров је пред крај те год. 1898 отишао за ванредног професора Одескога универзитета, а доцније добио је катедру на Универзитету у Петрограду. У Москви смо чешће састајали се са садашњим претседником С. К. А., А. Белићем, који је тада, као ђак лингвисте Фортунатова, био при крају својих универзитетских студија.

Враћајући се из Русије дома, зауставили смо се у Ки-

јеву. Али, на жалост, онде не затекосмо познатога научника Тим. Флоринскога, одличнога знаоца јужнословенске прошлости и издавача наших средњевековних правних споменика, особито Душанова Законика.

Бављење Станојевића у Русији значајно је било за даље његове студије. Ту се он упознао са радовима руских научника из области Византологије и старе руске књижевности и историје. Из ређих дела правио је он изводе, а, сем тога, много стручне литературе набавио је за своју књижницу.

IV *Цариград*

По повратку из Русије обојица, на заузимање Ст. Новаковића, ранијега председника владе, а тада посланика у Цариграду, постављени бесмо за наставнике српске гимназије у Цариграду с тим да, поред смањеног броја часова у гимназији, радимо у Руском археолошком институту.

Овај Институт заснован је био 1894. Директор Института био је познати руски византолог Ф. И. Успенски, пре тога проф. Универзитета у Одеси. Станојевић је добро познавао дотадашње радове Успенскога о византиском историку 12 и 13 века Никити Хонском, о царевима Алексију и Андронику Комнену, а нарочито му се свидело његово одлично дело „Образованіе втораго Болгарскаго царства" (1879).

Тада, када је Ст. дошао на рад у Институт, Успенски је, поред систематског испитивања византиских старина, прибирао и проучавао грађу за своју нашироко замишљену Историју Византије. Од ње је прва књига (до г. 872) изашла пред Велики светски рат 1914, а први део другог тома тек 1927. Другом свеском обухваћен је период иконокласта и рад словенских апостола Ћирила и Методија.

Поред секретара Института, Фармаковскога, додељен је био Институту Б. Панченко, који је на се обратио пажњу својом занимљивом расправом о Прокопијевој Тајној историји, а доцније одличним студијама из унутрашње историје Византије. Сем њих радио је онде и симпатични А. А. Васиљев, одличан зналац византиско-арабљанских односа. Он је, као професор у Медисну, у Сједињеним Америчким Државама, објавио опсежну Историју Византије која је, поред руског, изашла на енглеском и француском језику.

Станојевића је нарочито интересовала личност П. Н. Миљукова. Ученик Виноградова и Кључевскога, Миљуков је за време

доцентуре на Московском универзитету, као претставник радикално-грађанског либерализма, брзо дошао у сукоб с руском владом. Његова универзитетска каријера беше пресечена, па је због тога у то време делао као професор Универзитета у Софији. Интересујући се за бугарску прошлост, Миљуков је провео неколико месеци у Цариграду. Станојевић је раније читао његово дело о реформама Петра Великог, а особито његове тада објављене веома интересантне студије „Очерки по исторіи Русской культуры". Општећи с Миљуковим, Станојевић је још више продубао своје интересовање за економне и социјалне проблеме. Тада, када је с њиме чешће обедовао у познатом ресторану код Токатлијана у Пери, Станојевић није ни сањао да ће овај човек неколико година након тога постати вођа конституционалних демократа т. з. Кадета и да ће он по рушењу Царства, у марту 1917, постати руски министар спољних послова, да убрзо за тим, већ у мају исте године, устукне испред социјалисте Керенског.

У Институту под руководством Успенскога учила се грчка палеографија, читали су се и тумачили и византиски писци хроничари, подносили реферати о новим публикацијама и, најзад, предузимане су археолошке екскурзије по Цариграду и околини. Под утицајем Успенскога обојица обратили смо пажњу проблему словенске колонизације Балкана. Ја сам нешто доцније публиковао из те области студију „Ко су Гети у хроници Комеса Марцелина" (Глас Срп. краљ. акад. 1901). Но после тога скренуо сам пажњу на положај Византије у Далмацији у X и XI веку, објавивши једну студију на руском у Извѣстія Руск. арх. института (1900). Станојевић, пак, већ тада замислио је велико дело „Византија и Срби", за које је доцније, бавећи се у Минхену код Карла Крумбахера, стално прибирао стручну литературу и студирао многобројне изворе.

У Цариграду Станојевић је још особиту пажњу обраћао прошлости Маћедоније и нашој утакмици с Бугарима око ове старе српске области. Нешто раније пре тога (1896) Бугари су основали своју комитску организацију на челу с поручником Сарафовим. Бугарима је чак пошло за руком, да у пркос противљењу Цариградске Патријаршије, успоставе епископске столице у Струмици, Битољу и Дебру. Ми смо опет, да би сузбили акцију Бугара, успели да за скопску епархију добијемо за администратора архимандрита Фирмилијана. Станојевић је с особитом пажњом пратио рад наших комитских чета под вој-

водама Јованом Довезенским, Ђорђем Скопљанчетом, Глигором Соколовићем и Јованом Бабунским. Поред тога, сарађивао је он и на Цариградском Гласнику који је тада уређивао Коста Групчевић.

По одласку из Цариграда нашли смо се заједно у Новом Саду на раду око увођења реформама у Матици српској. Нас четворица: Тихомир Остојић, Милутин Јакшић, претставници старије још прилично романтички настројене генерације, Станојевић и ја покренули смо 1899 часопис „Покрет" са намером да у њему претресемо друштвена, књижевна и просветна питања у Војводини с предлозима за реформу. Прва свеска овога часописа посвећена беше Матици српској. Други чланак у „Покрету" написао је Станојевић. „Принцип Матичин, каже он, треба да је: за Србе у Угарској и о Србима у Угарској. Али зато, наставља Станојевић, нама треба радених људи. Не вреди расписивати награде када нема људи који ће то стање поправити, не вреди стављати ма и најлепше предлоге, кад нема ко ће их извршити".

После 1899 наши су се путови разишли. Ја остадох у Матици, где сам, поред дужности библиотекара и сарадништва на Летопису, нарочиту пажњу обраћао прошлости Срба у Угарској, Станојевић, пак оде 1900 у Минхен да код Крумбахера допуни своје знање из области византиске науке. Пре одласка у Минхен, изабран је био за доцента Велике Школе а већ 1903, после борбе у Факултету, заједно с Љубом Јовановићем, за редовног професора Српске историје.

V *Београд*

У Београду Станојевић је марљиво наставио рад на широко замишљеном делу „Византија и Срби". Студирајући више од десет година српску средњовековну прошлост, он је сасвим тачно уочио свестрани утицај Византије на српски народ. „Цео политички и културни живот српског народа, каже он, све до доласка Турака, толико је уткан у византиску историју и прожет византиским утицајима, да византиско-српски односи у првих десет векова српске историје чине језгро историје српског народа". Због тога је он предузео био да изради целокупну историју српско-византиских односа. Цело дело замислио је у десет књига. Првих девет имале би приказати историју политичких односа српско-византиских, а десета књига имала је да оцрта целокупни културни утицај Византије на српски

народ. Од овако на широкој основи замишљеног дела Станојевић је објавио само две у издању Матице српске (Нови Сад 1903. 1906.)

У првој књизи доведен је приказ догађаја до почетка VII века, до владавине цара Фоке. Римски период и доба Сеобе народа израђени су поглавито на основу стручне литературе, коју Станојевић познаје у пуном обиму. Поред Шилерове Историје Римскога царства и Момзенове пете књиге о истом предмету на приказ Станојевићев много је утицао Ото Сек (Seeck) својим опсежним делом„ Geschichte des Unterganges der antiken Welt". После рата овај прелаз од римске ка византиској историји обрадио је одлично E. Stein у делу „Geschichte des spätrömischen Reiches" (Wien, 1928), али извођење Станојевића и данас је од вредности, и оно је боље од приказа Натка Нодила у делу „Bizantija i germanski Zapad do smrti cara Konstantina I, (Zagreb 1900). У познијим одељцима ове прве књиге Станојевић наслања своја излагања на изворе: Прокопија, Агатију, Менандра, Комеса Марцелина, Јордана и др.

Иако је с крајем 1902 и у првој половини 1903 патио много од нервозе, Станојевић је марљиво радио на другој књизи. Друга књига самосталнија је од прве. Наслања се у главном на грчке и западне изворе, али стручна литература, коју врло добро познаје, искоришћена је такође. У овој другој књизи главну пажњу обратио је он насељавању Јужних Словена на Балканском Полуострву и испитивању услова за образовање првих словенских држава на Балкану. Много места дато је, наравно, приказу политичких и културних прилика у Византији у то доба, а исто тако подробно се излажу ту и јужно-словенско-аварски односи. Последња глава ове књиге приказује унутрашњи живот Јужних Словена у то рано доба на основу Прокопија, Теофилакта Симокате, т. з. Маврикијеве Тактике, Miracula Sti Demetrii, Павла Ђакона и др.

У оквир ових студија улази и његова расправа „О Јужним Словенима" у VI, VII, и VIII веку (Глас Срп. краљ. акад. 80), у којој је детаљно, на основу извора, приказао доба колонизације Јужних Словена на Балканском Полуострву, њихов однос према Аварима, Византији, па и Готима, као и културу Јужних Словена. Да је Станојевић живео у другим срећеним приликама он би своје, на тако широкој основи замишљено, дело сигурно привео крају. Својим двема књигама он је само дао добар почетак, а за довршење целога дела с тако огромним бројем раз-

новрсних извора и компликованих проблема требала је нарочито мирна средина с богатим библиотекама и с великим новчаним средствима за научна путовања. Та ево и данас још потоње Историје Византије, све до најновије Шарла Дила, приказују штуро византиски политички живот у другој половини XIV и у XV веку! А за тај период, поуздано, има још много грађе у Млецима и Риму, коју треба прикупити и проучити.

Када је Станојевић започео своју делатност у Београду спремали су се крупни догађаји и у нас и у суседним земљама. Србија је из царинског рата са Аустро-Угарском изашла као победилац и скренула на се пажњу Југословена у Хабзуршкој монархији. Ријечка и Задарска резолуција (1905) створиле су нову основу за вођење народних послова и дале потстрека за образовање Српско-хрватске коалиције, која је свом снагом радила на уједињењу нашега народа. У потиштеној Босни и Херцеговини почело је такође врити, а рад наших четника у Јужној Србији постао је интенсивнији.

Станојевић, жива темперамента и с необично јаким интересовањем за јавне послове, доспео је у вртлог догађаја. И речи, и пером он живо сарађује на јавним пословима. Његова Историја српског народа (1908) писана је у таквим приликама. Није чудно онда што се у њој многи догађаји из наше давне прошлости гледају и процењују са гледишта тадашњих наших потреба и интереса на почетку XX века. Сличан случај као и са хрватским историком Фрањом Рачким. У том погледу веома је интересантна глава „Борба Зете и Рашке о превласт". Занимљиво је за оцену Станојевића као историка његово целокупно схваћање наше прошлости, које у истини одваја од ранијих. Поред тога, одати се мора признање његову напору и труду да у својој Историји напоредо истовремено прикаже догађаје у целом нашем народу.

Станојевићева Историја критикована је много и страсно. Међу критичарима нарочито истакао се Јов. Н. Томић, који у својој критици није могао да угуши лично нерасположење према Станојевићу, ранијем конкуренту за катедру Велике Школе. Међутим заборавља се да је Историја Станојевићева извршила огроман утицај на младу генерацију у Босни и Херцеговини. Забрањена онде, читала се она страсно кришом и својим родољубивим тоном, с јако израженом српском тенденцијом, спремала је младо босанско-херцеговачко поколење за велике подвиге.

Младотурска револуција 1908 довела је до анексије Босне

и Херцеговине и бурних догађаја у Србији који у мало већ тада да нису довели Србију до рата с Аустро-Угарском. Да задовољи тадашњу потребу, Станојевић већ 1909 публикује своју кратку историју Босне и Херцеговине коју је, не увек објективно, подвргао критици Јов. Н. Томић.

Станојевић је после Светског рата, по жељи немачкога публицисте Хермана Вендела, написао књигу о убиству надвојводе Фрање Фердинанда која није била добро примљена од стране наших извесних политичких кругова.

Споменути ваља и његову књигу Српско-турски рат 1912 (Београд 1929), којом је Станојевић показао добро познавање тадашње наше и војне и политичке ситуације.

Прелазећи преко његових омањих радова, између којих се истичу у Годишњици Ник. Чупића његове монографије о неким владаоцима из Немањићског периода, задржаћемо се само још на два његова крупнија рада.

После „велеиздајничке парнице" у Загребу (1909) и Фрид-јунгова процеса у Бечу, што је Станојевића, сећам се, много узбуђивало, нашао је он ипак времена да доврши своју давно замишљену тему о судбини римокатоличке цркве у Немањићској Србији. Он је добро уочио да је питање независности православне цркве у Рашкој имало „више политички него религиозни значај и карактер". По њему, питање независности римокатоличке цркве у Немањићској држави било је много теже и компликованије. Дубровачка црква с помоћу Млечића, под којима је Дубровник био нешто више од једнога века и по, повела је с пуном снагом борбу против барске архиепископије. Главни фактор у борби за самосталност римокатоличке цркве била је углавном Зета. Најзад, та се борба свршила победом Барске цркве, а с тим је утицај и надзор српске државне власти над римокатоличком црквом постао исто онолико снажан и пресудан као и над православном.

По композицији и схватању, по богатству извора, махом папских аката, повеља и наредаба, сачуваних у папском и Дубровачком архиву, по необично богатој употреби многостране стручне литературе Станојевићева књига „Борба за самосталност католичке цркве у Немањићској држави". (Издање Срп. краљ. акад. 1912) иде међу најбоље Станојевићеве ствари. Нарочито је од великог интереса глава „Традиције о постанку Барске архиепископије", где се умешно анализују сплитска, дубровачка и барска традиција која је, по његову мишљењу, много ближа сплитској него дубровачкој. Међутим, истиче Станојевић, ни

једна од ових традиција није тачна ни истинита. Станојевић је у овој својој књизи показао веома лепо како су српски владаоци врло енергично тражили и успели да старешина римокатоличке цркве у њиховој држави буде њихов поданик, због чега су свом снагом одбијали и одбили тежњу Дубровчана да барску архиепископију начине својом епископијом. „Писца су, каже проф. Н. Радојчић, на писање могли потстаћи политички, нарочито културно-политички разлози, али је расправљање чисто и једино научно“ (Летопис М. с. књ. 298).

Исте године када и ову књигу, Станојевић је почео у Гласу Српске краљевске академије да објављује „Студије о Српској дипломатици“. Ове студије, које укупно износе преко 500 штампаних страна, посветио је он своме професор К. Јиречеку, који је преминуо у Бечу у јануару 1918 године. Станојевић се десетинама година бавио проучавањем наших средњевековних повеља и он ми је пре 20 и више година говорио да се носи планом да изради српску дипломатику. Пред собом је имао добре узоре у капиталном делу Француза A. Giry, „Manuel de Diplomatique“ (1894) и делу Штрасбуршкога професора Harry Bresslau, „Handbuch der Urkundenlehre“ (2 изд. у 2 тома од 1912 до 1915). Поред тога познате су му приручне књиге Паолија, Шмиц-Каленберга, В. Ербена, Лајста, а од наших расправе Ф. Рачкога и М. Шуфлаја. Студије мађарских дипломатичара (Фејерпатакија, Кубињија, Сентпетерија, Екхарта и др.) није употребио, а корисно би било, јер је угарска средњевековна канцеларија имала известан утицај на босанску дипломатику. Тако је Станојевић први у нас дао основу за нашу средњевековну дипломатику. Млађа генерација имала би само да на основу оригинала проучи спољашњу страну наших повеља, пошто је Станојевић своју дипломатику радио само на основу штампаних издања.

Пред крај живота спремао је Станојевић велику Историју српског народа. По његову реферату у седници Академије друштвених наука ово дело имало је да изађе у десет опсежних књига које би, уз преглед и оцену историских извора, имале да прикажу целокупну политичку и културну историју нашега народа. На жалост, ово дело није довршио. Доштампана је у Академији само прва књига, у којој се опширно излажу места где се налазе домаћи извори, у првом реду Дубровник и Света Гора, затим многобројне приватне збирке. Много места дато је ту дубровачком архиву и радницима који су у њему радили, а нарочито Светој Гори. Подробно је, даље, изложено испитивање

наших старина у појединим земљама, при чему је много пажње обраћено Вукову интересовању за наше историске и културно-историске старине. Не знамо колико је Станојевић одмакао у писању даљих књига. Али, ако је грађа потпуно прибрана, класификована и проучена, корисно би било да се започети посао приведе крају. У сваком случају, Станојевић је и без овога својим радом на историском пољу, на организовању научнога рада у нас и на јавним националним пословима задужио наш народ који ће га се сећати с признањем и са захвалношћу.

Д-р Јован Радонић

Борба за подложност

Високо је дигао главу — међу облаке саме —,
очи је стријељао у вис — у маглу и млијеко неба —,
уживао је мисли од омаме и маме,
и тамо је свијетела заслијепна, с душом таме.
Развијао је у кретњу мишицу голубога,
човјек — џин, вољан да се рве, да се бори;
али је онда у прах клијала та проходана нога,
и чело је морало у прах да се сори.

Зашто признати Нужду? И зар постоје Коби
Зар има сила, осим стријела Мене из тетиве свијести?
Зар има силе без имена да мене дражи?
Зар могу клонути, пасти? Зар морам спаваши, лежаши, сјести?
Прешла је гроза у праскозорје роза,
а кољено ће пред олтаре да се сроза?

Да, пад је дошао кад сам морао вољети,
почетак пада је био кад се морах да дивим;
и од тад жарко иштем сласти што ће болети,
кумире да се грчим, савијам, да се кривим.
И пјесма је била ропство и музика васионе,
и сваки ме је занос бацао у синџире;
од страсти је расло срце да опет од страсти клоне,
и зазвекеташе ланци на калашењу лире.
И љубав за живот, и страх од трулежи гроба
претворили су хероја у роба.

Па сам дошао на мора... на какве варке? питам...
Да на дрвеном трупу пловим у храбре чине;
али мора: не вриједи да тражим, не вриједи да се скитам,
јер поврх класа таласа Госпођа Тлапља плине:
та бескорисна ватрена маглица, зора блудње,
та мајка чежње беспредметне жудње;
са свих су тачака свијета вребале нове вјере,
увијек једнако снажне и с корјеном у мени,
без мреже што главу хвата, без ножа што кожу дере,
нова се богиња смеши и цери и за вјечност румени.

О на мору ја сам искао да будем сам,
што нисам умио ни могао:
јер свугдје сам (и на прамцу лађе) градио храм
и свугдје ме зграбио срам,
и погао,
и предао сам се силама,
и пјевао сам силама,
чаробницама и вилама,
и куманским сибилама.
О море, барем да прецизне спужве мркоме коину носи,
барем да тачне спужеве сијем по својем округлом руду;
но оно богове ствара, слично небу, шуми и горској коси
— и женској коси, и коси смрти, коју проси —,
море богове ваја при фингалскоме зубу.

И у богињи свакој тражим цјелов и душевну љубу.
И љубави нисам раван. Љубав је такав јарам.
И ја до даљнега већ откazујем труду
и независну почаст да разарам и стварам.
И ја њој шију пружам да ме упрегне у грубу
работу, од страсти ноктом чело парам,
и пишем ријечи крвљу, и роб се стварам,
и у боговима тражим драге господаре,
да ме окивају и да им радим: самаре.

Паганизам, корист, аскезе, све су опет кумири,
а нова су божанства потреси и фразе.
И дао сам идолу да ме под кнутом смири,
и дао сам идолима да ме ногом газе:
о моја љубави! Опет си дјело вјере,

о моја мисли! Опет си магија и чини,
И плуг за сјеменку ошторну бразду дере,
на којој се ульни купус и ташти коров бере,
и нови дух вијуга као траг на месечини.

Јеси ли полет звјездара или стара глупост шамана,
јеси ли учин врућине или мудри извор рачуна, —
митосе, Пантеоне, свугдје си локот и брана
и нема слободе против твојега крачуна.
Мали мозак те чува у жућкастој мекоћи,
чува те жмарак Либида и такозвано Срце!
И никад, докле је земље и жеље, ти нећеш проћи,
и узалуд у низу покапају ти мрце.

Родио сам се да служим да будем вјечити роб
да ме вампири и бијеси у своје плесове вуку,
да ме вјерна и одана у јаругу прихвати град.
Родио сам се да из јасала божанских зобљем зоб,
да, док ме туку, тражим насладу кроз муку,
и да ме чаробнице до голе коже свуку!

О Кирке!

Свемире, маштo богова! Свијеће, баштo вјештице и жреца,
Ево ти повратка твога одбјеглог Прометеја,
одбјеглог робијаша што на Кавказе клеца.

Подложност: поврх слободе: то је највећа идеја,
и он са покољем жртава тражи новога свеца.
Треба му месо страсти и сјајно рухо слабоће,
треба му шапат ушјехе сна кад мозак ноћа,
и над хрпом љетине треба каквоћа воћа.

О Татхагата! Праџна Паромитра!...
Изгубљени гласу неразговјетне давнине!
Јеке пећина, слађе што су више туђе!
и што се даље и неисписаније чине,
и драгају ухо, то одабрано суђе!
О звијезде, пиринце звијезда и слатки сутлијашу,
О небо, небеска цицваро и гибанице,
море, уздаше тишана, дајте му зелену пашу,
сву сочну кашу за гладну душу шибалицу:

дивљачку вјеру нашу, дјетињи мед и млијеко,
дајте му све што је већ еонима чеко:
слух и срх који га уреко;
дајте ми масу богова! дајте ми нове кумире!

Јер из мојега мозга то су свилене бубе,
јер у мојему сну, пржини, то су најаде и љубе,
јер то је лудница ума и вис, оправдање лире!
Богови! Богови! наши врховни господари,
свети тамјан је за вас и наше носнице пари!

Тин Ујевић

Четиристогодишњица последњег српског деспота Павла Бакића

Историја српских деспота има два периода. У првом периоду, од 1402 до 1459 године српски деспоти су били владари деспотовине (regni Rasciae), а у другом, од 1471 до 1537 године, српски деспоти су били магнати краљевине Угарске и претенденти на престо негдашње деспотовине, која се у то доба налазила под турском влашћу. Последњи титуларни српски деспот Павле Бакић рођењем и смрћу везао је Србију са Славонијом: родио се у срцу Шумадије, а погинуо усред Славоније, борећи се за њено ослобођење од Турака.

Српска деспотовина је пала под Турке 1459 године и чим се то догодило осетише Мађари, што су Срби већ одавно знали, како је непријатно бити у непосредном суседству са Турцима. Турске чете су прелазиле из покорене деспотовине у Угарску па су пљачкале и водиле у ропство мађарско погранично становништво. Један део становништва је пострадао од Турака, а други део се повукао у унутрашњост земље те је набрзо државна граница Угарске била према Турској тако рећи пуста. Мађарски државници знајући, да су Срби огорчени на Турке, угњетаче њихове слободе и познавајући Србе као одличне ратнике, позивали су српске поглавице из подјармљене деспотовине, да пређу у Угарску, да поведу собом што више својих сународника и да се населе с њима у опустелим пограничним угарским пределима.

Да би што лакше постигли свој циљ, успоставили су мађарски краљеви историско достојанство српскога деспота, поклонили су српском деспоту и другим угледним Србима многе по-

граничне градове, вароши и имања и ослободили су досељене Србе од порезе и намета, а досељеници су преузели на себе дужност, да штите државну границу од турских нападаја.

Од Срба, који се на краљев позив доселише у Угарску, нарочито се је истакао и оставио светло име у новој отаџбини српски деспот Павле Бакић. Значај Павла Бакића за српску националну историју први је уочио велики историчар Константин Јиречек, који је целу другу књигу своје чувене „Историје Срба" посветио борби Срба и Турака и приказ те борбе је започео битком на Марици, а завршио ју је смрћу деспота Павла Бакића, последњег носиоца српске средњевековне владарске титуле. Битка на Марици је, по Јиречеку, отворила борбу српских држава против Турака, а смрћу деспота Павла угашен је и последњи одблесак српског средњевековног државног живота.

У Шумадији, на планини Венчацу, између шуме Ломнице и потока Јесенице, недалеко од села Ливаде, подизали су се дворови властелина Павла Бакића. Његово имање у Шумадији обухватало је 50 разних добара и села, која су носила име „Бакићева земља". Није нам познато, кад је рођен Павле, али је у другој деценији шеснаестог века важио већ као најугледнији човек међу Србима. У то доба Бранковића више није било, изумрла је и лоза Белмужевића, а потомци Стевана и Дмитра Јакшића нису имали способности својих предака. У толико је више скретао на себе пажњу Павле, најстарији од петоро браће Бакића. Осим четири рођена брата: Манојла, Комнена, Димитрија и Михаила имао је Павле и једног брата од стрица, Петра Бакића. Цела ова породица истицала се јунаштвом, честитошћу и богатством те су и Турци уважавали и прибојавали се Павла и његове браће. До пада Београда и Мачве у турске руке држали су Бакићи са Угарском, али кад Турци заузеше Београд и Мачву, признао је Павле са својима султанову власт.

У први мах носили су Бранковићи, унуци деспота Ђурђа Смедеревца, и на угарском земљишту деспотско достојанство, али кад је последњи деспот из лозе Бранковића, деспот Јован, умро 1502 без мушких потомака и кад се његова удова Јелена преудала за славонског властелина Иваниша Бериславa, пренео је угарски краљ на Иваниша деспотску титулу и поверио је новоме деспоту одбрану границе од Турака. У време пада Београда под Турке била је Јелена по други пут удовица, а њен син деспот Стеван био је још младић те угарски краљ

Лајош II повери калочком надбискупу Павлу Томори-ју старање око одбране границе од Турака. Убрзо је Томори уз помоћ српског јунака Радича Божића и његових српских војника извојевао две победе над Турцима: 1522 победио их је код Петроварадина, а 1523 код Манђелоса у Срему.

Вечито ратовање проредило је српске досељенике на угарској граници те Томори одлучи, да новим досељавањем Срба попуни и оснажи погранично становништво. Почетком 1525 ступи у везу са Павлом Бакићем и позове га у краљево име, да се пресели у Угарску. Павле пристане да се досели и да се у друштву са Мађарима бори против заједничког непријатеља, али је као услов тражио, да му краљ поклони имање слично његовим добрима у Турској. Краљ пристане да Бакићу даде имање те се Павле крене са својом браћом, са супругом Теодором и кћерком Маријом. Између осталог покретног иметка понео је троја кола у врх натоварена златним стварима и драгоценостима те праћен од 50 лаких коњаника пређе у децембру 1525 у Угарску.

Бакић је Мађарима донео вест, да Турци припремају нападај на мађарску престоницу Будим. Док је Бакић живео у Турској није знао право стање у Угарској, а кад се доселио и упознао прилике, почео је да очајава. Прву реч у земљи су водили обесни великаши, који су штитили само своје личне интересе, а о државним потребама нису водили рачуна. Краљ је био лакомислен и неискусан, а његова околина је била слична њему, те док су се Турци припремали за војни поход против Угарске, краљ и његови саветници проводили су време у забавама.

Турска војска, на челу са султаном Сулејманом, кренула се крајем априла 1526 из Цариграда и средином августа је прешла код Осека Драву и упутила се долином Дунава према Будиму. Блиска опасност тргла је краља Лајоша и његове великаше из нерада те и они прикупише око 30000 војника и пођоше на сусрет десет пута јачем непријатељу. Павле Бакић и Радич Божић су саветовали краљу да се заклоне за кола и да у заклону дочекају страшног непријатеља, али краљ не послуша њихове савете него одлучи да у отвореном пољу прихвати борбу. На Мухачком пољу, 29 августа 1526 око пет сати после подне започе бој, који се око седам сати заврши уништењем угарске војске. Око 2400 војника, међу њима два надбискупа и пет бискупа и цвет мађарског племства нађоше смрт на бојишту.

Краљ је побегао испред непријатеља али се у бегању удавио у једном набујалом потоку. И од Срба погибоше многи, међу осталима и Павлов брат Манојло Бакић.

II

После победе на Мухачу заузеше Турци без отпора и борбе град Будим и пошто су га опљачкали и спалили, вратише се преко Бачке и Срема натраг у Турску. Краљ Лајош није оставио наследника те је његова смрт поделила државу у два противничка табора: једни су изабрали за новог краља ердељског војводу Запољу, а други Фердинанда Хабзбуршког, аустриског надвојводу. Бакић је у први мах пристајао уз Запољу и са 200 српских коњаника држао је у својој власти град Стони Београд, у коме је обављен избор и крунисање Запоље за угарског краља. Средином 1527 разбуктала се борба између краља Фердинанда и краља Запоље. Кад се је Павле уверио да је Запоља неспособан за владара у оваквим тешким временима, он се одазове учестаним позивима Фердинанда и пређе на његову страну те се са својим војницима борио од сада против Запоље и његових присталица. У тој борби погибе 1528 и други брат Павлов, Комнен Бакић.

Запоља буде поражен и истеран из Угарске, те се склони у Пољску. Одавде пошље посланике султану Сулејману и склопи с њиме савез. Султан се крене по други пут с војском у Угарску, да врати на престо свога савезника Запољу. У јесен 1529 дође султан преко Угарске у Аустрију и опседне Беч. Испред Турака се и Павле повукао у Беч те њему и његовим српским војницима поверише да чувају мостове на Дунаву. Обављајући са успехом овај задатак Павле се упуштао у борбу и наносио осетних губитака Ибрахим паши, који је логоровао на подножју Каленберга. Скоро месец дана су Турци јуришали на Беч, али је сав њихов напор био узаман те султан 16 октобра прекине опсаду и врати се у Турску.

У затишју, које је настало после овог турског неуспеха, наградио је краљ Фердинанд велике услуге Павла Бакића. Поклонио му је читав низ градова, вароши и села у западној Угарској. Осим других добара добио је Бакић градове Ђур, Лак, Сомбатхељ, Папу, Јаношхазу и Хедервар те је важио као један од најбогатијих и најмоћнијих властелина у Угарској.

Са Србима у Турској стајао је Павле у сталном контакту. Њему су сваки час долазили из Турске његови сународници,

у групама и појединце. Неки су долазили као гости, а други да их прими у службу. Сачувана су многобројна Павлова писма, којима препоручује краљу Фердинанду нове српске досељенике и подноси му пројекте и планове о покретању војне са ослобођење српског народа од Турака.

Средином 1532 дошао је султан Сулејман по трећи пут са великом војском у Угарску. Намеравао је да нападне на Беч, али је Никола Јуришић храбром одбраном града Кисека недељама задржао султанову војску те се султан не усуди, да у позну јесен иде на Беч него се врати у Турску.

Једно одељење турске војске опколило је град Панонхалму, у који се био затворио Павле Бакић. Све јурише Турака одбије Павле и примора их да дигну опсаду. За султановом војском, која се враћала преко Штајерске, похиташе Кацијанер и Бакић са 2200 војника и нанесоше велике губитке последњим турским одељењима. Бакић је гонио Турке све до Љубљане, а затим се врати у Беч. У повратку између Бадена и Трајскирхена сукоби се 18 септембра 1532 Бакић са војском Османа бега, која је робила Доњу Аустрију. Павле спази међу Турцима Осман бега у сјајном оделу и са блиставим оружјем, појури према њему, обори га копљем с коња и одруби му главу. Османова смрт збуни Турке те их Срби до ноге потуку. О овој победи штампана је те године 1532 књижица на немачком језику, чији наслов у српском преводу гласи: „Јуначко дело Павла Бакића код Бадена".

Али ове велике услуге, које је Павле са својим српским војницима чинио хришћанској ствари, нису свуда наилазе на признање него су му створиле и много непријатеља, који су га мрзели због српске народности и због православне вере, а завидели му због јунаштва и богатства.

III

Године 1535 нападне босански везир Хузрев бег на српског деспота Стевана Бериславa, који се налазио у свом граду Славонском Броду. Хузрев бег освоји Брод и убије деспота, затим удари 1536 на заосталу Славонију и освоји је све до Вировитице и Костајнице. На вест о овоме заповеди краљ Фердинанд да се прикупи из свих аустриских круновина војска, која ће предузети офанзиву против Турака и отети натраг Славонију.

Средином 1537 прикупила се у Копривници аустријска војска. На челу Хрвата налазио се Људевит Пекри, Чехе је во-

дио граф Шлик, Аустријанце граф Хардек, на челу моравске војске је био граф Лодрон, а 2000 Срба коњаника је предводио Павле Бакић. Врховно заповедништво војске, која је бројала 10.000 пешака и 8.000 коњаника, било је у рукама Словенца Ивана Кацијанера. Пошто је деспотско достојанство смрћу деспота Стевана Бериславa било упражњено, објави краљ 20 септембра 1537 повељу, којом даје најугледнијем Србину тог времена Павлу Бакићу титулу српског деспота и позива сав српски народ, да се окупи око свог новог поглавице.

До овог времена прелазило је упражњено деспотско достојанство на најближег рођака. У први мах је на угарском земљишту ово достојанство давано члановима династије Бранковића, а кад њих је нестало, пренесено је преудајом Јелене, удовице последњег деспота Бранковића, на њеног новог мужа Бериславa. Павле није био ни у каквој родбинској вези са дотадањим деспотима. Њему је дата ова титула као способном, заслужном и популарном српском старешини, достојном да буде на челу свих Срба.

Из Копривнице се кренула хришћанска војска уз обалу Драве према Осеку. Турски славонски заповедник Мехмед бег затворио се са 15.000 војника и 60 топова у Осеку и ту је очекивао војску, која му је хитала у помоћ из свих крајева Турске. Хришћани опколе Осек, али га не могоше заузети те Кацијанер напусти опсаду и нареди повлачење кроз средину Славоније. Учестале јесенске кише отежале су пут, а непријатељ је пристизао и узастопце гонио хришћанску армију. Кад је невоља достигла врхунац, умакоше војни заповедници, а војска њихова, препуштена сама себи, расула се на све стране. Први побеже врховни заповедник Кацијанер, а за тим Пекри и Шлик. Сада су сви погледи били управљени на деспота Павла Бакића и његове Србе. Павле није спадао у ред оних, који беже, него поведе 9 октобра српске коњанике код Горјана, недалеко од Ђакова против надмоћног непријатеља. Јаничари навалише са свих страна на српског деспота и после дуге и крваве борбе ранише га смртно и оборише с коња. Сад се развије огорчена борба између српских и турских коњаника о мртво тело деспотово. Несравњено надмоћнији Турци потиснуше Србе и одсекоше главу Бакићеву. Турски заповедник Мехмед бег даде деспотову главу своме сину Орослан-бегу, да је однесе у Цариград на поклон султану Сулејману.

Смрт деспота Павла Бакића значила је за српски народ

праву катастрофу. За његова живота је српско питање било у Бечу стално на дневном реду, али су његови планови о регулисању положаја досељених Срба према угарској држави и о подузимању војне за ослобођење српских земаља од Турака сахрањени заједно с њиме. Српском народу, који је тонуо у ропство, Павле је био последња нада.

А. Ивић

Покајање

Ево ме, Оче, раширених руку,
Невидно распет, ја пред Тобом стојим
На живом крсту с грехом земним својим,
Готов да примим заслужену муку
Из Твојих, Оче, из праведних руку!

Свестан сам блага, које си ми дао,
Свестан сам смисла свог земаљског бића,
Свестан сам Пута и смртна открића,
Свестан сам свега што пре нисам знао —
Свестан сам блага, које си ми дао.

Знам: света искра, што у мени гори,
Спретана Љубав у дубини срца —
Мучи се, пати, ко узница грца,
С хаосом пакла за мој спас се бори —
Рад мог спасења света искра гори.

Ја сам сад готов! Наг пред Тобом стојим.
Све моје врење на лицу ми пише,
И дахом Твојим дух мој сада дише.
И чека удут. Казне се не бојим:
Ја сам сад готов — наг пред Тобом стојим.

Грехове своје покајаћу делом.
Не само себе, већ браћа човека
Овога века и века далека,
Хоћу да спасем. И ићићу смело —
Грехове своје покајаћу делом.

Рај си ми дао и ūушоказ — Сина.
Све биће моје мора к Теби ūрићи,
Освешшав Земљу, дух ће мој изићи
У обласш горњу — царсшво Белог Крина,
Рај си ми дао и ūушоказ — Сина!

Ево ме, Оче, раширених руку,
Невидно расūеш, ја ūред Тобом сшојим,
На живом крсшу с грехом земним својим,
Гошов да ūримим заслужену муку,
Из Твојих, Оче, из ūраведних руку!

Иван С. Шајковић

Ковач лажног новца

Ђуру Марковића, нашега зубара, јутрос рано, скоро у зору, ухапсили. Дошли жандарми, њих петорица, преметнули целу кућу од тавана до подрума, тражили нешто важно, па кад то важно најзад нису нашли, рекли Ђури да пође с њима до општине... Ђура збуњен, плав од изненађења, страха и неизвесности рекао испршеном нареднику Милаковићу једно танко „Добро", обукао се, пољубио жену у подбрадак и пошао крутих ногу, не снебивајући се пред ножевима на пушкама. Жена стајала на вратима ходника, загледа се у уска Ђурина рамена и одједанпут као ветром ношена потрчала за њим.

— Ђуро, душо, ја сам крива, Ђуро... Ја сам крива, мене вештицу ниси требао слушати. — Обесила му се о врат, стегла га и плаче, хоће срце да јој се распадне. Заправо и не плаче, кука, урла, чупа се...

— Буди мирна, срце моје, — процеди Ђура. — То је судбина, а ево мене већ после подне код куће.

— Јао Ђуро, тебе ће мучити. Нећеш ти доћи после подне кући...

Но ту се већ морао умешати и наредник Милаковић. Журило им се. Ипак нема смисла вићена човека у по бела дана водити кроз варош. Познају они Ђуру Марковића. Баш пре неколико дана је намештао вилицу поднареднику Продановићу. И јевтино ради човек. А рекао је да ће и жандармима, као и осталим државним службеницима, радити зубе у пола цене.

— Госпођо, будите мирни. Немојте само бадава правити ларму — поче наредник Милаковић. — Немојте само да се скупља свет око куће... Госпођо склоните се... Господине Марковићу, пожурите...

— Остави се, Милице, — биле су последње Ђурине речи и и већ је био једном ногом на сокаку.

Милица није потрчала за њима. Остала је пред авлијским вратима као скамењена. Ко зна докле би остала тако да се није сетила лома и крша у кући остављеног после преметачине. Поражена, спуштене главе, уплакана, вратила се унутра.

Нема више Ђуре. Све је празно. Две собе, претсобље, кухиња, шпајз. Ђурина ординација. Не, то није могуће. Тако нешто, да нас открију. Не, то заиста није могуће. Па Ђура, ја знам да Ђура није растурао десетице овде. Он је обичавао путовати у Суботицу, Сомбор, Винковце. Како је могуће да се то овде дознало. Јао нама, неко нам је подвалио. Јаој... А шта ћу ја? Шта сам ја Богу згрешила, црни Ђуро? Шта сам ја крива па да морам испаштати твоја недела? Јаој, мајко моја, алај сам ти ја и несретна. У-у-у-у, чупала је косе Милица, јурила из собе у собу, отварала фијоке, затварала ормане, вадила бели веш из њих, плакала, тражила црнину по шифоњерским буџацима. Јурила је тако беспомоћно сат-два из собе у собу, из собе у ординације, у кухињу, плакала, чупала се, разговарала са сама собом, рачунала са свима могућностима, рачунала се сиротињом, са којом ће остати кад Ђура оде на робију. Плакала, клела, молила се Богу, да се одмах затим умири и пође насумце кроз своју кућу, кроз кавез у коме је Ђура до јуче вадио зубе, радио до дубоко у ноћ на калупима, ливао, пекао се на малој шпиритољи, знојио се, кувао, псовао, бдио до у неко доба ноћи и њу звао да му помогне, да му да савета. Па, једне ноћи, кад је легура била готова, као се Ђура освестио, почео је као помахнитао да је буди:

— Милице, душо, срце, кажи „драгичка"! Милице, оца ти... Готова је легура. Звечи као сребро, као право сребро... Милице, сутра ћемо прву десетицу угледати, сутра ћемо отпочети да будемо богати. Је си ли схватила, Милице, нећемо више бити сироти. Ми ћемо се обогатити. Деце ћемо имати, салаш, кућу, земљу.... шта хоћеш? Путоваћемо, водићу те свуд, само кажи твом тати и пара ће бити колико хоћеш.

Била је збуњена. Неће бити више сироти? Па то је немогуће.

— Не разумем те, Ђуро мој.

— И не можеш ме разумети, али чекај док направим коју хиљаду динара, онда ћеш ме боље разумети. Јесте, неће више Ђура вадити зубе. Ђура ће новаца имати.

— Али, Ђурице, ако је то опасно?

— Опасно? Па да, опасно је... добро ти кажеш, опасно је,

али ако се човек пази, ако се знамо чувати, ако не будеш брбљива, ако за неко време знаш бити скромна, моћи ћемо сасвим лако и лепо да живимо, а ја опет несметано да правим десетицу по десетицу. Па да видиш, дивота, Милице моја.

— Ђура, да фалсификујеш?

— Па да, да фасификујем. Народна банка прави новац, а Ђура Марковић ако прави новце онда он фалсификује, он је фалсификатор... Али, то не мора нико знати. Нико не мора знати да смо ми фалсификатори, па чак ни ти ниси морала знати. Сад свеједно... Никоме ни речи да ниси рекла, па ни Душанки. Ако неко дозна преко тебе, прво ћу убити тебе, на онда себе. Је си ли сад разумела? Мораш о томе ћутати као заливена...

— Ћутаћу, Ђуро, али ме је страх. И бојим се. Ју, а шта ћу ја радити кад те укебају?

— Шта ћеш радити? Па, лудо једна, док мене ухвате, ми ћемо дотле имати готових пара. Па док је будем на робији, ти ћеш живети од готовине. Али, шта ја сад ту говорим? Каква робија. Та не мислим ја преплавити свет мојим новцем. — Хиљаду—две месечно ако излијем, биће доста и мени и теби.

Ево, сад је долијао. Црни Ђуро, а ето остали смо слепци и богаљи — плаче Милица сагледавши се у Ђурину увеличану слику на зиду и стегну зубе. Ух, задавила би га сада. Гладница једна, протува.

Јуче цео дан се Ђура осврtао, нешто пипао око себе, загледао се. Очигледно, био је нервозан. У ординацију није нико долазио. Он је сваки час био у Миличиној кујни, припиткивао је нешто, нервирао се што је кељ загорео, псовао, гунђао.

Милица га је само гледала. Битанго, бојиш се, је ли, бојиш се? говорила је она у себи, али му није ништа рекла. Нека га, нека се издува. Кроз пар дана ће опет на пут. Опет ће однети нешто сребра. Отпутоваће на два-три дана. Са пута јој се неће јавити. Допутоваће ноћу, изненада ће ући на врата, насмешиће се. Пољубиће је у мекан подбрадак и изгледаће миран као ловац после лова. Затим би Ђура причао све потанко, са киме је био, шта је радио, кога је видео, коме је новце дотурио, где је прво протурио десетицу...

Он би јој са пажњом причао о свему. О хэтелу у коме је спавао. Последњи пут у Панчеву спавао је код једног пријатеља, трговачког путника. Врло добро се провео. До неко доба ноћи седео је са пријатељем и с његовом женом при чаши вина, причајући много, о свему и свачему. Пријатељ је био врло искрен и он је

добио утисак да и пријатељ прави лажан новац. Хтео му је то рећи, а хтео је и њега посветити у своју тајну, у сврху свога доласка у Панчево. Желео је да му се пријатељ обеси о врат са признањем, да он то већ давно ради и да је чекао само моменат па да то Ђури и саопшти.

Али, Ђура је прећутао, иако је пријатељ спомињао Румунију, пријатеље из Румуније, новац, много новаца... Он тада већ није био много чега свестан. Вино га је савладало, пријатељ је почео да пева једну старинску и тужну. Прећутао је Милици да се пријатељева жена смешила на њега око поноћи врло загонетно и да га је једног момента позвала да заједно донесу вино. А муж га је просто изгурао, да иде по вино. Изишли су из димом и паром засићене собе у ходник а одатле у шпајз. Жена се смешила, ухватила га је за руку и као помахнитала стезала.

— Ђуро, зашто сте ви тако равнодушни према мени? Загрлите ме, Ђуро. Ви мене морате волети. Ја хоћу да будем ваша. Ја њега мрзим. Водите ме собом. Ја вас волим... Ђуро, загрлите ме. Jaoj, ја ћу умрети у твом наручју. Тако... јаче.... гризи... умирем...

— Ма, бога ми, овоме се нисам надао од вас. Та ви сте луди. Где вам пада напамет да ме нападате којекаквим изјавама. Ако хоћете можемо сутра за Београд. Јесте, и ја вас волим. Да, дајте да вас пољубим под браду...

Налили су литру и мало зајапурени вратили се у собу. Пријатељ је био миран, философски загледан у своју чашу. Смешио се као да је изван себе. Смешио се. Па када је Ђура сео поред њега, он га је почео љубити и притискивати своју слабо обријану браду уз Ђурине образе.

— Ђуро, ти си мој брат... да, мој брат. Кад дође рат, ти ћеш ме бранити. Али шта, та ја тебе Ђуро волим... Оца ти... Ђуро, ја ћу теби једну велику тајну поверити. Да, да, тајну. Ђуро, велику тајну... јесте, тајну... Али ти си мој брат, ти ме мораш саслушати и мораш ми после помоћи као брату рођеном. Јеси ли ме разумео, као рођеном брату?... Хајде, да попијемо. Жено, и ти мораш пити са нама... Јесте, Ђуро, ја сам, ја сам, али... не... још ти нећу казати шта сам а мало пре сам волео и хтео да ти кажем... нећу... Верујем ти, али ђаво би га знао, не, нећу. Оставићемо то за после... Знам ја, доћићеш ти сам код мене, па ћеш ми ти сам то предложити и молићеш ме да ти помогнем... Јесте...

— А, шта ћу ја тебе молити? Ја сам зубар а ти трговачки путник. Ми смо добри пријатељи из детињства још... заједно смо

били у рату... заједно смо на Пијави пали у талијанско ропство. Не, Нико, ми смо браћа, ми смо више него браћа.

— Знам, а браћа треба да имају и међусобне тајне. А ми те тајне немамо. Ми кријемо један од другог много шта. Видиш, зашто ја теби не бих рекао да сам...

— Нико, је си ли ти померио памећу, цикну жена сва престрављена.

— Па шта се дереш? Мислим: нико и ништа. Свиња а не човек...

— Ти си, боме, пијан, и боље би било да легнемо, него што ту булазниш којешта, — поче са неком рескошћу у грлу Никина жена.

...Милица је с великом пажњом слушала оно, што јој је Ђура лагано, не умарајући је, причао као да плете... Лагано и све до појединости. Али нешто је прећутао. Доскора, његова прича је текла без запињања, глатко. А сада, последњи пут, он је нешто прећутао. Наопако, да нема он какву жену? Јесте, бећар један, тај се спанђао са неком... Стално нешто мисли, нешто везе у себи. Замишљен је и не опажа ме. Заборави се. Тако, сркне за ручком кашику супе, па се замисли некуда. Мислиш, барут ће пронаћи. Јао, тај је нашао неку другу жену. Буд новце прави, сад ме још и вара. Јао мени грешници, а шта сам ја Богу згрешила? Коме сам ја овако крива, па ме Бог прогони овако недужну?..

Куња, бреца се на Милицу, он Ђура. И види она да Ђура не зна шта говори, да је збуњен и да нешто ишчекује. Шта? Шта то може бити сада, када они не живе више у сиромаштву, када све имају и када ће данас-сутра Милица да понесе, бременита и срећна, Ђурино чедо, татиног сина, наследника... све и свја наше на овоме свету?

Ручали су. Ђура није говорио ништа. Пре ручка је прочитао Политику, нарочито се задубио у један допис из Међумурја о некој откривеној фалзификаторској банди и ћутао је, упорно и стално. Трзао се на сваки шушањ; био је готов да свакога часа побегне одавде некуда, било где да нестане, да се претвори у ништа.

Милица се чудила оваком расположењу. Покушала је да разговара, да га занима.

— Када ћеш на пут мили? — То *мили* је тако мазно подвукла.

Ђура је погледа као да га је изненадила у нечему. Тргао се.

— На пут? А ко ће то знати? Оно, истина, време је већ, али ми се не путује.

— А зашто?

— Не знам ни сам. Уморан сам. Све ми је досадило. Живци

су ми ослабили. Па онда та моја ординација. Јуче она вештица Ранковићка. Два сата ме гњавила, док сам јој извадио једну шкрботину. После ње никог. Ни јуче ни данас.

— Па, знам, али нам то и не треба.

— Шта, то нам не треба? Још како нам треба, још како. Не знаш ти. Ниси чула шта свет говори. Ниси, је ли?.. Сви се питају од куд Ђури Марковићу. И шта да Ђура Марковић одговори? Твој мираз, ваљда? Ти си била као пушка гола кад смо се узели. Да, жено моја, то мене тера у бригу. Немање посла доводи до подозрења. Свет ће почети да сумња и онда смо готови. Одаћемо се и нехотице. Ма чим али ћемо се одати, ја ти то кажем. Одаћемо се... памти шта ти кажем...

— Али, Ђуро, па зашто да се одамо? Видиш ја чувам нашу тајну, као што сам знала да сачувам све твоје, као што сам знала да сачувам за ову кућицу зарађену парицу. Па да, зашто би ја коме одала шта ти радиш?

— Знам, Мицо, али ја сумњам и у самога себе. Ником не верујем и не могу да верујем. Ни у шта не могу да верујем. Ја сам пропао човек, Мицо, пропао сам, кад ти кажем...

Ђура се изненада дигао од стола, залупио је врата ординације за собом и не додирнувши палачинке са пекмезом које је толико волео.

Хуктао је цео дан по ординацији. Онако мален, од костију, нерава и крупних гестова, корачао је од једног зида до другог, загледао старе слике из младости, некога стално очекивао, ослушкивао.

Мисли су се врзле по глави без краја и конца. Заиста, плашио се. Већ месец дана живи у уверењу да га онај шустер из Сомбора обмањује и да ће га једног дана, кад се буде заситио процената и лажних десетица, одати. Прошли пут није хтео ни да разговара са њим. Забадава га је молио, кумио, преклињао. Одбио га је:

— Манте ме, човече Божји. Куд сам пристао с вама и с вашим новцем?

Јесте, тај Златић га је издао. Он то осећа, он то види, види кроз зид своје ординације. Види собу жандармеријске станице. Види како наредник Милаковић већ саставља реферат о његовом хапшењу, о преметачини стана. Да, и калупе ће пронаћи, легуру, алат, отиске, раније неуспеле примерке. Све ће пронаћи наредник Милаковић. Он га има већ у рукама... Златић га је издао... Шта да ради? Где да бежи? Код оне луде у Панчево. А Милица је тако пожртвована према њему. Не, не. Њу неће оставити. А могао би

побећи. Могло би се лепо побећи. Сада је 2 сата, у 8 би већ био у Хоргошу. У пола девет код бирташа Палинкаша. У 11 већ у првом селу преко границе. Палинкаш не би тражио више од 2 хиљаде динара... Али шта са Мицом?

Стењао је тако у својој тескобној ординацији. Кад се освестио, кад је дошао себи, већ је био сумрак. Шта ће, куда ће, где ће? Искрао се на сокак. Изашао је да шета. Шетао је добро пола сата. Није могао више. Стално је имао осећај да су жандарми већ провалили у кућу. Да премећу, да черече све његово, да малтретирају Милицу и да су усплахирени његовим отсуством.

Наопако, па то није могуће. То није могуће, стењао је Ђура. У улици је све мирно. Уосталом то је Николајевски сокак, мало забачен, али би се у сваком случају дало приметити да се нешто дешава у њему. Међутим, Ђура не види никакве сумњиве знакове. Све је тихо и мирно, а његова кућица, његова слободица, стоји сама неосветљена. Све је око њега величанствено тихо. Она је острво Ђуриног страха, наде, свега. Граби, граби што пре да стигне, да се укотви, умири. Страх да га прође. Да, страх, што је зинуо у њему као нека хала. Страх разрогачених очију, сав црвен од величине, снаге. Страх, страх, Ђурин страх, страх човека. И тај човек, човечуљак ето не бежи од тог страха свог. Не, он му се предаје, он би да је сав страх. Он, човек, Ђура Марковић, зубар, дипломирани дентиста, искусан мајстор, бољи но ма који лекар. Искусан, он ће бити ухапшен, он ће отићи на робију. Патиће, страдаће. Да, страдаће, као најокорелији зликовац. Неће бити ништа од њега, од његовог живота. На шта је он то спао: новце да прави, он Ђура Марковић, дете из добре свештеничке куће, дете добро васпитано, он фалсификатор? Па то је да човек полуди. Не, он ће се обесити. Он овако више не може. Нестаће, али он неће да се срамоти. Њему не треба срамота.

Утрчао је у своју кућу, у своје двориште блед, растрзан, преплашен. Блед, блед као крпа. „Јао, фала теби, мили Боже, нема их“... Још са врата почео се дерати на сав глас:

— Милице, Милице, где си?

— Ево ме, Ђуро... одазва се она из шпајза.

— Шта радиш то тамо?

— Ништа... а где си био? Ниси ми се ни јавио кад си пошао.

— Па био сам мало изишао на ваздух, да се прошетам.

Најзад је опет у својој соби. Закључан, иза притворених шпалетни. Сигуран.

Бацио се на канабе, хукнуо и као да се умирио. Да, дремаће

мало до вечере. Мислиће којешта. Та да, шта се он ту плаши? Нема у ствари ништа. Златић? Али шта Златић? Лепо, није хтео, па крај. Није хтео човек. А да га изда? Е, ту се и Златић мора мало замислити, пре него што ће ствар открити, јер ни Златићу онда не гине робија. Нико њега не сме дати на полицију, јер сваком прети робија. Сви ће робовати са њим заједно. Да, да, са њим заједно.

Лешкарио би ко зна докле на свом омиљеном месту, да не уђе Милица са питањем, да ли ће хтети да вечерају, па га је прекинула у мислима, али се није љутио. Најбоље је о свему томе не мислити. Нема смисла бити тако луд, па самог себе плашити којекаквим мислима, плашити се. После ће опет да легне на посао, опет ће да излије коју стотину, опет ће се уморити као коњ, отпутоваће затим са новом партијом... Разделиће у свако место у које стигне 20—30 комада, доћи ће кући преоптерећен никлом, тежак, тром, уморан, неиспаван. Дабоме, он нема помагача, он сам прави новац, сам се мучи, сам кулучи, и у ствари кога усрећује? Златића у Сомбору, Палинкаша у Хоргошу, оног лудог Вујичића у Панчеву, неку битангу у Бечкереку, ону жену Ковачку у Суботици, Јеврејина Рајзера у Сенти. Они су срећни, они живе, на његов рачун, они се заокругљују од његове муке...

Ух, па то је да се излуди. Ех, да имам неког ближег, свога. Та ја сам сам у овоме свету. Па наравно, ваљда неће тетки из Вршца понудити саучесништво. Није ваљда луд. Та би га проклела и још оптужила. Миличин брат Јова, учитељ у Македонији... Иди због, шта ћу ја са њим? Где ћу, до ђавола, у Македонију. Не, не, ја сам најнесретнији човек на свету. Немам ја никог свог. Али Ника у Панчеву. Јесте. Ника је јако вешт човек. Али, он већ ради са неким. Чини ми се да он ради са лејима. Да, да, са лејима. Он ми је већ причао о оном пустолову д-рАрнолду, и хвалио ми се како је са њиме интимус... као брат... кад дође рат... али до ђавола! О томе више нећу да мислим, и ако међутим морам некога увући у моје послове. Не могу сам. Нисам више у стању да поднесем ово напрезање. Треба ту коњско здравље, стрпљење и добри живци. Најпре добри живци.

Сели су за сто. Милица је ћутала. Није хтела да га буни, али се обрадовала кад је приметила да се мало примирио. Нудила га је, старала се о његовом апетиту, секла му месо, вадила му у тањир подгрејано јело, давала му хлеба, сипала му у чашу воде. Једном речју, трудила се да му угоди, да је примети, па да почну онако лепо и паметно да разговарају о свему и свачему. Као сваки чо-

век и жена, као сваки брачни пар. Али то није могло да иде глатко. Ђура је упорно ћутао, мљацкао са јелом у устима, дувао јако на ноздрве, кијао, пиштао, зацењивао се да се одмах затим замисли дубоко.

— Па добро, шта је теби? Цео дан фрчеш на мене као да сам ти злотвор.

— Ех, мани ме... Не могу увек говорити. Што не говориш ти?

— Ја немам шта да говорим. Ти си био вечерас у вароши, ти мораш знати шта има ново.

— Боље и да нисам био. Не знаш ти како је то, али ја сам уверен да ме сви гледају са подозрењем. Ко зна зашто, али људи су постали подозриви према мени. Тако пре неки дан, кад си ме послала по ону кафу код Фишера, кад сам плаћао, лупио лепо човек о мермер мојим сребрњаком. Лупио и гледа ме подсмешљиво псето чивутско... Ја сам га гледао право у очи. Десетица је зазвонила. Мени је лакнуло, али и он се променуо. Није рекао ништа, али ме је запитао: „Господине Марковићу, имамо фришка путера. Ако госпођи можда треба". Не, не, не треба. Зграбио сам кусур од њега. Та да, десетица је баш била фалсификована. Магарац. Он мислио ваљда да сам ја весло сисао. Моји су новци прави новци. Нисам ја ковач па да трпам олово и гвожђе. У мојој десетици има сребра. Мајстор сам ја. Нисам ја макар ко...

Око 3 сата ујутро тргнуло је Милицу из најљепшег сна куцање у прозор. Баш је била сневала како се туче са неким, па како је, бацивши циглу за неком женом, лупила снажно у прозор куће преко пута. Били су у некој уличици непознатој и тесној. Милица се бранила. Непозната је хтела Милицу да удари. Зграбила је циглу. Замахнула. Трес... Ју. Ђуро, Ђуро, почела је да трза Ђуру за раме.

— Ђуро, ако Бога знаш, неко лупа на прозор. Ђуро, неко лупа на наш прозор... Ђуро...

— Шта?.. Шта ти је?..

— Неко лупа на наш прозор. Устани, види ко је то.

Наредник Милаковић лупи још једном али јаче. Прозор се затресе, као да га је заиста неко циглом лупио.

— Ко то може бити сада? — Погледа у сат: 3 сата. — Ко то може бити сада?

— Не знам али страшно лупа. Ђуро, ја се бојим... Ђуро, ко је то?

Ђура се у спаваћој кошуљи на прстима дошуља до прозора. Лагано отршкрине шпалетну и одједном, као да га неко кључалом водом полио, усправи се. Доље некако фантастично велик, танак,

издужен и широким гестом отвори оба крила од шпалетне. Милица га је нетремице гледала. Срце је куцало у њој, као да је мањ. Ако овако потраје, она ће пресвиснути. Ко је то? Ко је то?

— Ђуро, ко је то?..

— ....

— Ђуро, ко је?

— Жандари, жандари... Милице моја...

— А јаој, јаој мени црној... А јаој, жандари, Ђуро... Ђуро.

— Немој да ми ту сада цмиздиш... Куш.. Краво једна... убиће те као псето...

Ђура се промоли кроз прозор. Оштар јутарњи ваздух га свог обли. Од изненађења, од страха Ђура се скоро извали преко њега као да ће напоље.

— Добро јутро, а шта сте хтели?

— Имамо налог да извршимо преметачину вашег стана. Будите добри па нам отворите врата, — полугласно али енергично му је говорио наредник Милаковић.

Ђура затвори прозор, затетура се и као да је ошамућен, лупи се свом снагом о ивицу шифоњера, који је стајао крај прозора. Брзо се прибере, потражи чакшире и иберцигер, погледа строго Милицу, уз једно „Буди мирна, пиле моје" изиђе напоље у двориште. Тешко је проналазио браве на вратима, ударао се о ивице столова, док је пролазио кроз собу, ординацију, кујну, ходник. Док најпосле није погодио врата од ходника која воде у двориште. Нашао се у дворишту. Сада је већ сигурним кораком отишао до авлијских врата, откључао их и, не зна ни сам зашто, прилично дубоко поклонио се тако раним посетиоцима.

Пет жандарма на челу са наредником Милаковићем и два грађанина. Рупили су унутра тешко, масивно, стружући цокулама. На њима је чинила изглед терета тешка масивна пушка, опасач, бајонет, нараменице, реденици са фишеклијама, торба, шињели... Као да долазе са оног света, за Ђуру... Остављали су за собом празан ваздух, тишину, ноћ, иако се мирис јутра већ јасно разазнавао по њиховим мокрим ноздрвама, по очима... Ноћ се тек раздвајала од дана.

Но, Ђура међутим није видео ништа. Није видео ни грађане, ни да наредник Милаковић гледа са осмехом, као свакога дана на пијацама или кад се сретну. Није видео да га је онај црнпурасти каплар погледао искрено. Није видео ништа. Пошао је да их уведе у своју кућу. Некако је сав самом себи био тежак и тром, језа га је подилазила, он се савлађивао да не јаукне, да не пресвисне. Није

мислио да бежи. Упао је у вучју јаму као нека недужна животиња. Пропустио је са пажњом жандарме и грађане у ходник и пошто је закључао врата стао је испред њих. У ходнику је изнад врата чкиљила мала електрична сијалица. Милаковић се приближи светлости и поче срицати решење и одлуку о хапшењу Ђуре Марковића овдашњег зубара и о преметачини његовога стана.

Одједном је излетела из собе у спавачици Милица, обесила се Ђури на врат и почела на сав глас кукати, дозивати, обасипајући га сузама и пољупцима, цвокоћући од зиме у студеном ходнику.

Жандарми су стојали као кипови, неми и затворени. Чекали су наређења од свога шефа. Ко зна докле би се све ово продужило, да Миличино бусање није прекинуо наредник Милаковић строгим гласом, да немају времена и да морају да почну, и да је најбоље да са тиме сврше што пре, јер се то ни у чијем интересу не сме одуговлачити.

Милицу наредник није убедио, али је Ђура био начисто, да ту сад нема зашто да се плаче, да је ово кад-тад морало доћи, да оно није никако могло вечито трајати и да је можда и добро да се напокон свршило његово лудило и његово мучеништво. Да је добро што је напокон заглавио и што више нема ни да тражи, нити да каже своме дојучерашњем животу.

Нека се ово већ сврши једанпут и то што пре. Он не може више. Њему је доста. Доста му је свега и глупо је што сад ту Милица плаче као да ће у смрт. Та он ће се родити можда поново.

Заборавио је, међутим, да упита, зашто су дошли они и шта траже. Можда заиста нису дошли за оно? Можда заиста нису за то дошли?

— Молим Вас господине наредниче, шта Ви имате ту против мене?

— Ми немамо противу вас ништа, али све ово траже из Панчева. Ви сигурно познајете неког Нику Јаковљевића?

— Па, познајем... Да, да, познајем, то ми је друг из детињства.

— Е, па, тај Ника је ухапшен у вези неке афере са фалсификовањем румунских леја. Панчевачка полиција прати одавна његово кретање.

— Па?

— Ви сте пре неки дан били у Панчеву?

— Јесам, и то сам баш код њега био.

— Па да, то панчевачка полиција зна. Она га је пратила и има података о вашем бављењу код њега. Има података а и подозрења да сте и ви умешани у то.

— Боже сачувај, господине Милаковићу. Ја јесам одсео код Јаковљевића, али ја сам у Панчеву имао сасвим друга посла.

— Ја вама верујем, али не могу да вам верујем. Морам да вас ухапсим и да вам преметнем стан.

— Па, добро. Изволте.

И почела је преметачина. Преметали су од пода до таванице, све што се дало покренути с места. Ишли су на таван. Гледали иза оџака. Спуштали су се у подрум. Рашчепркали шупу за дрва. Прегледали су свињац. У кухињи дигли сваки тањир, сваку шерпењу отворили шпорет, сагледали унутра, турали нож у њега. Скидали слике са зидова, одрамљивали их, отварали шифоњере, фијоке, кутије, кофере, кутијице, мирисали флаше и флашице. Скакали на канабе, одгртали кревет, гледали под кревет. Отварали ноћне ормане вадили веш и одело из шифоњера. У ординацији загледали алатке, инструменте, ширили столицу са вађење зуба. Загледали стари грамофон, прегледели преко 50 грамофонских плоча, један поднаредник је срицао име сваке плоче. Отварали прозоре, шпалетне и — нису нашли заиста ништа сумњиво.

Чудом неким нису нашли Ђурине калупе. Ђура их је крио у једној затрпаној рупи у дворишту. Било им је сумњиво што су нашли нешто сребра, никла и олова у растопљеном стању, али им је Ђура врло убедљиво доказао да он тргује старим златом и сребром, али да је толико вешт, да он то прво истопи код себе, па онда тако продаје за бољи новац. Наредннику Милаковићу је то било сасвим логично. Марковић је зубар. Мора се бавити топљењем метала.

Тражио је, међутим, да види и Ђурину кореспонденцију. Кад му је Ђура рекао да је нема, да своју пошту не чува и обично баца, то му се учинило мало сумњиво и вртео је главом. Па је опет преметао неке фијоке, опет слао црнпурастог каплара на таван да поново погледа иза оџака, у оџак и иза сваке гредице. Кроз неколико минута каплар се вратио са вешћу да опет није ништа нашао. Истина, на тавану светлости нема, али његова џепна лампа му је била довољна да осветли сваки кутак, свод, рупу. Уосталом, таван је мали, прљав и неупотребљив. Тамо се заиста нико ничим није служио. Милакавић је на то поново послао двојицу у кухињу, у свињац и баштицу испред куће да претраже.

Све је било узалуд, Ништа се није дало наћи.

— Ви сте господине Марковићу, или препреден човек или потпуно невин. Осврнуо се Милаковић на Ђуру.

— Невин сам, ја, господине наредниче. Уверићете се ви у то.

— Може бити, може бити...

Милица је још увек стајала пренераженa свим овим. Није могла ни да верује ни да појми шта се то у њиховој кући догађа. Та они су у очима својих суграђана важили свакако као примеран брачни пар. Примеран у свему, повучен, задовољан са малим и сретан са својим животом, који заиста ником није сметао, ником није падао у очи. Сад, одједанпут, оваке бруке. Шта ће рећи само комшилук на све ово? Јао нама, прстом ће показивати на нас. Та из куће коракнути нећемо смети.

Милица је била пренераженa. За њу је било све откривено. Излаза више нема. Та ово је да се човек обеси и да лепо прекрати срамоту. Истина, мало после, умирила ју је мирноћа Ђурина. Он се држао трезвено. Био је чак и чио. Чак се и шалио са жандармима, смешио се и климао им главом одобравајући им, водећи их од једног кута до другог, претражујући и сам са неким од жандарма, ако је овај по оцени наредника пипао, споро одмицао. Био је услужан, љубазан. Држао се као прави господии. Није се збунио и остао је на висини.

Али шта, ако ипак нешто пронађу? Ако ипак нешто открију, где ће им бити крај? А, то се не сме догодити. То се неће догодити. Христе Боже, спаси нас од беде и напасти, крстила се у себи Милица.

Она је стрепела, плашила се, па ипак је зрачак наде тињао у њој. Веровала је. Не можда толико у Христа, колико у свог Ђуру. Ђура је њена срећа, њен спас. И ваљда је та срећа неће баш сад мимоићи. Баш сада, кад се толико искушење свалило на њих. Нису они грешни. Они су сиротовали годинама. Али не зато, да испаштају ту сада ни за чије здравље. Зар само зато, што су сретни хтели да буду? Није могуће. Неће њих њихова срећа обманути. Нека и затворе Ђуру, али ће срећа њихова остати.

Добра два сата, а можда и више, трајала је преметачина. Уморни, дахћући, стојећи у соби до спаваће жандарми су немоћно гледали у Милаковића, и присутна два грађана. Нису ништа нашли. Никаквих справа, никаквих хемикалија, а хемикалије су морали пронаћи, јер банда је фалсификовала румунски папирни новац. Хемикалија, клишеја, папира нема код Марковића. Шта то може бити а на њега панчевачка полиција највише подозрева? Шта то може бити?

— Па, обуците се госцодине Марковићу, па пођите с нама.

— Хоћу господине наредниче, поћи ћу, али ћете видети да сам ја невин човек.

— Не знам. Нисмо нашли, додуше ништа сумњивог код вас али ми имамо налог да вас ухапсимо. Обуците се.

Ђура се обукао. Три пута је пољубио Милицу у подбрадак, осврнуо се два-три пута по соби и пошао испред жандарма, некако самоуверен у себе, присебан и хладан. Сада га напокон ништа није могло збунити. Био је миран пред напором који ће му бар повратити нерве. Њега држе за саучесника. Он саучесник није и шта ту има. Искушење неће дуго трајати. Он ће за пар дана опет сретно продужити свој посао. Да ли ће га продужити. Да није ово само вешта клопка Милаковића? Да нема Милаковић већ готов план, па да га после само стегне за гушу? Да га открије и отера на робију? Али не, то не може бити. Није Милаковић Шерлок Холмес. Свакако да није и не би њега Милаковић ни хапсио, да то није дошло са друге стране. Нику су ухватили. Видели су ме код Нике. Ја стварног разлога нисам имао да идем код њега. Заиста, подозрење је врло јако.

Водили су га средином варошице. Било је тек после 6 изјутра. Паланка се баш будила иза сна, још крмељивих очију, још затворених прозора. Сунца још није било, још није излазило да осветли Ђурину бруку и срамоту. У овом сумрачју можда га нико неће ни познати. Неће га гледати млекарице разрогачених очију, неће трчати шегрти за њим до првога угла, па да га од другог угла предаду другим шегртима и дечурлији... Мала поворка прошла је скоро нечујно и незапажено кроз главну улицу. Чаршија је била сва затворена. На улици нигде никог. Почела је да ромиња киша. По које псето би потрчало, стало на раскршће, осврнуло би се око себе и као да га неко гони потрчало би даље и изгубило се у тами јутра које већ спушта завесу мусаве кише на леђа паланке.

Ђура је ишао самоуверено. Није се освртао. Гледао је право испред себе и чекао тренутак да угледа станицу.

Није много трајало, завили су за угао улице Јаше Томића да се одмах затим створе пред жандамериском касарном.

Свршило се испитивање. Ђуру су одвели у једну малу, мрачну, влажну и тескобну собу. Она је требала да буде затвор, иако је у ствари потсећала на један доста давно напуштен шпајз, кога су наследили пацови, мишеви, стенице, буве и уши... Чудан неки мирис, кисео и слан, ударио је Ђури у лице. Он се мало тргао и као снебивајући се стао на прагу. Да, сад ипак треба овде ући. Жандарм иза њега нашао је начина да га гурне у ту рупу, у тај свод очајања, смрада и осаме, иза решетке.

Па ипак, Ђура је сада изишао на један нови, до сад непознати

пут. Не, никада до сада он овим путем није ишао, није корачао. Није имао шта да тражи. Он је стремио висинама, стремио је животу. Лепом, добром, угодном, срећнијем, бољем животу... А овде је тако страшно, тако језиво. Непроветрено. Па то је да човек полуди. Али, Ђуро, ти се мораш држати на површини. Ти си само осумњичен. За твој фалсификаторски рад нико не зна. И ово мало очајања прими јака срца. Храбро. Стојички. И ти ћеш опет бити слободан. Тица слободна... Бићеш слободан... Умири се Ђуро, умири...

Тешио је себе. Тешио и очекивао, ослушкивао. Ништа се не чује. Никакви гласови споља. Све је обамрло. Нема више ни једног жандарма. У овој кући нема више живе душе. Све је обамрло... Не чује се ништа, па и не види се ништа... Ђуро, је си ли ти то? Заиста, је си ли то? Ђуро, Ђуро, мене је ипак, али ипак, страх, Ђуро...

Седе на неке даске. То је вероватно требао да буде кревет. Масне, излизане, црне даске, на смешно високим ногарима. Ту треба сада да се спава, ко зна колико и ко зна зашто. Ту треба сада отпочети живети. Милица сигурно неће заборавити да донесе постељину и нешто за јело. Осећао је приличну глад. Истрошеност. Јело му се и стално је привиђао љут пилећи паприкаш. Мало-мало па му дође да осети и у тој смради и загушљивости укус паприкаша са ноклицама. Мислио је, шта ће њему Милица за јело донети. А ако је она већ била пре подне. Па је нису хтели да пусте? Онда коме горе него њему. Значи, неће је пустити ни сада пополне. Али то није могуће. Сирота Милица се јутрос препала као пиле. Збуњена је, утучена, полумртва. Неће се ни сетити колико је он гладан. Колико је зинула глад у њему... пилећи паприкаш са ноклицама... и то одмах... одмах...

Исцрпљен, изможден, преморен, заспао је на тврдим даскама Ђура Марковић, дипломирани зубни техничар, ковач лажног новца, сном праведника. Спавао је као укопан. Мирно... тихо... дисао је равномерно... спокојно... на тврдим даскама несрећни Ђура Марковић.

Тандрче воз кроз равну, недогледну банатску раван. Тандрче, хукће, звижди и дахће без престанка кроз тужну јесењу ноћ. Оставља за собом полако мале жуто окречене станице, честито се и не поздрави са дежмекастим шефом станице, тргне напред, појури као луд засопћен паром, пробијајући се кроз мрак, грабећи у неизвесност, да за пола сата опет застење пред новом жутом станицом, да се опет поздрави са дежмекастим шефом и да се трзајући крене даље и даље. Све тако до Панчева.

Ђура у једном углу вагона треће класе и спава и не спава.

Забацио главу наузнак, заклопио очи, али кроз натечене капке види све и чује све. Изгужван, бунован, он је ипак зато будан, али будан у неком другом смислу, будан кроз неку провидност која га не пушта и не мисли да га пусти.

Ђура добро осећа: воз иде, одмиче, пробија се кроз ноћ, али та ноћ је ето ипак слепа. Ништа се не види кроз вагонско окно Ништа, један црн зид везује и његове очи. Он би да га пробије, али то не иде. Он би узалуд хтео да га пробије, али њега прате два жандарма, који дремају наслоњени на пушчане цеви, дремају, тресу се и по кад и кад само погледају Ђуру, како се шћућурио у куту и како се не миче.

Вагон полу празан. Сањива и буновна лица гледају испочетка радознало у Ђуру, гледају га, замисле се некако дубоко, па му окрену главу. Сељаци су радознали, али не тако да то Ђура примети. „Пази, и господин долијао, само ко ће то знати зашто. Зашто. Е, па има кривих и код њих... има." Дремају сељаци и мисле ето о господину, који је долијао. Мисле, заспу, захрчу и пусте се у наручје машиновође да их однесе где су наумили, равнодушни на свет, који их чини равнодушним, занети својим многобројним бригама и невољама, а и шта се може помоћи том „пулгеру". Можда и није крив, а можда је и крив. Е, а да није крив не би жандарми били тако намргођени. Не би стално испод ока пиљили у њега да им не побегне. Да не скочи кроз прозор.

Ђури није било ни на крај памети да скаче кроз прозор. Прво, угрувао би се, онеспособио би се за увек, ако пребије ногу или руку, био би богаљ и морао би просити парче хлеба. Зубарски занат тражи и здраво тело и здрави дух. Како би то било кад би луд вадио зубе?!

Та он би најрадије повадио неком свих 32 зуба, а после би покушао да ишчупа језик, да разбије непце, да најзад види одакле то расту зуби... Па и овим сељацима што ту сад дремају до „Београда" и њима би требало повадити зубе. Пази, молим те. Има и међу њима који фалсификују новац. Лоле и мангупи. И они са ђаволом тикве саде. Прост као вагов и још се усуди да дира у туђ посао. Посао који не разуме, а све из неке луде глади да буде богат, да има земље. Не нису то сељачка посла. Ђаво је ушао у њих. И то онај велики, црвени ђаво...

И што свет прави лажан новац? Само да ми је знати што свет прави лажан новац? Сви праве лажне новце... сви... сви... су гладни новаца... Шта то може бити? Није могуће тако дуже. Једнога дана ће ипак све фалсификаторе похватати, Хоће. Јаданпут морају...

На његове очи је падао тежак, немиран, мутни сан.

Са првим зрацима јутра стигли су у Панчево. Трећи дан Ђурине срамоте и бруке настајао је ништа различитији, ништа лакши од оног пре 48 сати, када је Ђура Марковић ковач лажног новца, крут, замишљен, самоуверен у своју срећу пошао испред жандарма. На пут своје Голготе...

Милоје Чиплић

Је ли наш народ религиозан

I *Проблем југословенског религиозног типа*

Испред свих питања око културних, социјалних и етничких својстава Јужних Словена чека још увек једно нерешено питање: какав је религиозни тип Јужних Словена? Је ли Југословен — у поређењу са другим народима и расама — изразито религиозан или није? — Ако има нарочито приметљивих религиозних црта, које су од тих специфично његове? Како су формирале југословенски живот у историји и како се огледају данас? Какво је хришћанство Јужних Словена? — И, напослетку, најпресудније питање: јесу ли Југословени, од почетка до данас, целокупном богатству религиозних изражаја човечанства допринели ма и једну своју потпуно проживљену форму или бар варијанту? Ово је питање за духовновиталну снагу Јужних Словена од велике важности.

Историја је јасно показала да су сви животни културно-историски облици народа у последњој линији само функције несвесног религиозног духа тих народа. Религиозни дух стварао је не само облике социјалне и државне, карактер уметности, поезије и филозофије, већ је одлучивао и техничким и материјалним животом, хигијеном, грађењем кућа и културом тела. Религија је у својим рукама држала невидљиви кључ видљивих облика живота.

II *Два основна облика живота — две основне функције религиозности*

Два су оквира, две позорнице на којима се покреће елементарна сила религиозности човечје. Прво је ужа, жива религиозна ћелија: човек појединац, лично индивидуално „ја". Друго је проширени оквир великих људских заједница, раса, народа и држава, у коме је религија постала првом социјалноформа-

тивном снагом. Религиозност као субјективни доживљај, и религија као објективно-историски фактор и догађај.

Сликом могли бисмо казати да духовно дисање човечје, неопходно потребно за живот као и физиолошко телесно, не може да буде без религиозног елемента. То је интимно-субјективна функција религиозности, као доживљење човека појединца.

Најстарији трагови и документи леже у преисторискim гробовима; етнографија народа „без културе" даје паралелне савремене документе. Обоје се допуњава. Корење религије многоструко је; еволуционист би казао: „Постанак религије је полигенетичан".

Страх и осећање немоћи пред природом и њеним загонетним силама, анимистичке слутње о неким тајанственим бићима која утичу на живот човечји; настојање да се уђе у неку фамилијарност с тим бићима (жртве, поклонства), да се „социјално ступи с њима у везу (разни празноверни обичаји) — све је то дугом и поступном синтезом довело до слутње једног јединог највишег, апсолутног бића, божанства, господара неба и земље, живота и смрти. У осећању и слутњи тога бића колена су човечја клецала у прах. Страх прелази у поклонство, затим у изразе љубави и оданости дечје према великом, моћном „оцу небеском". Слаб и беспомоћан обраћа се човек несвесно и инстиктивно тој „највишој инстанцији". У првом религиозном покрету усплахиреног човека мора да је било и нешто као аутоматско, онако као кад човек у грозничавој муци почиње гласно да говори сам са собом. Немирна и престрашена душа човечја обраћа се заштити божанства и у својој дечјој изгубљености тежи да се склони „натраг" у крило његово.

Све велике религије Оријента, заједно са хришћанском, испољиле су то трагично осећање одвојености и изгубљености; одвојености човека од Бога, ситног немоћног делића од целине и космоса. И отуд уздах свих мистицизама и свих болова религиозних, од Веда, Брамана, Упанишада, Пентатеуха и Новог Завета до оног најдубљег и најпростије изреченог уздаха Августинова „Немирна је душа моја, Господе, док не почине у теби"!

Повратак у целину, у пракрило свега, у хармонију тоталитета, то је најдубља и заједничка психа сваког враћања богу, урањавања у бескрајно божанство, екстазе и мистике, уопште сваког „стапања" са божанством, звало се оно Брама, Нирвана,

Тао, Отац небески, крило Мојсијево или Мухамедов Џехенет.

Етичка свест несавршености, сопственог ништавила и греха придружила се том козмички задахнутом страху живота: однос према највишем бићу постаје још интимнији и осећајнији и тако се религиозност у свима вишим религијама формирала у главну духовну осовину живота. У исто време религија постаје и личним „спасењем" и стожером свих социјалних институција.

Смрт, са свом грозом свога биолошког оквира, други је упоредни извор за велику реку религиозности кроз историју човечанства. Њена загонетност, безброј нерешевих питања, буџица осећања која ипак траже и намећу неко решење и удовољење, вера основана на неким потсвесним путовима закључивања, све је то оставило давних трагова у преисторији, културној историји и етнографији. Ту речито говоре споменици из најдавнијих времена: сваки компендиј преисторије, културне историје и етнологије религијâ отвара нам голем материјал о култу мртваца и свим могућим веровањима и обичајима тога култа.

Страх, метафизички инстинкт да би се докучило оно што је недокучиво, тежња за хармонијом и тоталитетом, преданост једном вишем бићу које постаје и носиоцем највишег етичког, социјалног ауторитета, — све су то многоструки, тек касније срасли праменови целине коју зовемо религијом и религиозношћу. Празноверице, које напоредо с тиме живе и остају, то су отпаци и заостало иверје велике творевине религије, на којој је градило цело човечанство, а религиозни геније давао последњи израз.

III *Религија ствара историске облике народа и држава.*

Вера, као једна одређена и устаљена форма религиозности, прелази границе индивидуалног проживљавања и добија облике социјалне и државне организације. Већ на степену фетиша, тотема и табуа, на племенском степену примитивног друштва, са божанством се општи на један одређен, традиционалан и заједнички начин. Култ постаје првом ознаком племенске припадности: чије богове поштиваш, онамо и спадаш!

Религиозни критериј социјалне, племенске припадности постаје најпресуднијом чињеницом социјалног и државног формирања уопште. Верование одређује цело биће човечје. Из тога веровања формира се сво делање и владање човека, његова љубав и мржња, страх и поштовање, рад и борба. Према оном

вишем бићу, које је признао над собом, излази и његова социјална личност; његови облици живота постају несвесном функцијом тога религиозног духа. Из заједничког највишег ауторитета излази и заједничко владање, заједничке уредбе и закони. У божанству је извор и регулатор целокупног реагирања на живот. Несвесно се удружује са свесним. На вишем степену културне заједнице јавља се и изузетни тип човека који се организаторно и свесно лаћа ове дубоке формативне силе. Јавља се оснивач религије као једне одређене „науке", реформатор, религиозни геније, да би дао „план и облик живота" и да би повео масе човечанства кроз историју. Религиозни геније утицао је кадгод и дубље и екстензивније на масе и генерације кроз историју него икоји владалац, завојевач или политичар, одлучујући као „хипнотизер кроз векове" судбином народâ и током историје.

Религија овиме улази у културну историју и ту почиње њена историска формативна улога. Али јавља се и човек државник, вођ и владалац, јављају се социјалне класе и државна уређења, а религија постаје — средством. Она постаје духовном споном, путем и начином за стварање, дизање и одржавање држава.

Отвара се ново поље функције религије, удаљено да се једва може пронаћи онај први животни нерв, који од индивидуалног религиозног Ја води до те теоријске државне и социјалне функције. Видећемо примера, како и сама садржина религије с временом постаје готово индифиретном; главно је да неком кристалисаном спољашњом симболиком окупља и држи своју масу верника. Она постаје обруч који може да гуши и мрви оне исте народе којима је некоћ убризгавала нов живот.

IV *Ми и прасловенски религиозни дух*

Како смо стали ми Југословени на та два попришта религиозног збивања, у субјективном проживљавању саме религиозности, и затим, у социјално-државном функционисању религије?

Прва је констатација: Југословени нису дали ни једног религиозног генија. Али ту треба одмах да додамо и једну другу, ширу констатацију: Цела Европа уопште није дала ни једног религиозног генија највишег степена. Поред Буде, Мојсија, Христа, Аугустина (Африканац!) Европа нема кога да постави. Азија је домен најдубљих религиозних стваралаца, с Истока су религиозно формирани милиони целокупног човечанства земље

за хиљаде година унапред. Лутер и Калвин били су реформатори и организатори, Тома од Аквина само фатални европски рационализатор најдубљих религиозних доживљаја Истока. Фрањо Асишки тежио је да достигне велике узоре Истока. У сфери религиозној цела Европа само је духовна филијала Азије.

Стари Словени припјетских мочвари и сарматских равница имали су своју степску прарелигију и митологију на културноетничком степену свих народа тога типа. Везани за тле и природу обожавали су природне силе, касније персонификоване. Тај култ везао је фамилије и племена. Пуста и глува тишина непрегледних мочварних шума и равница у словенској прадомовини, тамо негде око Висле и Припјета била је као створена да уталожи у душу тескобне слутње, а мистична божанства као да су се чула и осећала у оној пустој осами. Фантазија је радила, чулних утисака било је мало. Тај Словен морао је бити на свој начин религиозан. Био је то кроз хиљаде година изграђен и стациониран тип живота. Жилавост којом је тај Словен бранио своју религију пред надирањем германског завојевачког хришћанства на пруској равници северне Европе најјасније сведочи о виталности тога религиозног типа. Борба за Световида, Дажбога и Перуна била је већ и борба за прве словенске племенско-државне ћелије. Борба Германа за хришћанство била је и борба за „римско царство немачке народности". У тој борби велик део Словена подлегао је и ишчезао, али сви преостали Словени напослетку примише хришћанство, једни са запада, други са истока. У том новом религиозном знаку започе уједно и јаче државно формисање, али и тешка борба са јаким и старијим црквено-државним ауторитетима, са Римом и Византијом. Тек, Словени су као и толики други „нови" народи морали да прихвате хришћанство, јер без те културне и верске легитимације није се могло ући у политички живот тадашње Европе.

Психолошки, хришћанство је одговарало Словенима, али политички било је по њих кобно.

V *Словени — природни хришћани. — Христијанизација Јужних Словена.*

Нема религије која би словенској ћуди толико одговарала као хришћанство: ни у једног народа, ни у једне расе европске није хришћанство — када је једном било прихваћено — наишло

на тако јаку органичку, етнопсихичку диспозицију као код већине Словена. У руској земљи тај је словенско-хришћански тип најјаче изражен. Пољаци су показали јаке диспозиције за мистички католицизам. Али код осталих Словена, онај прокопијевски пратип доживео је знатна преобличавања, па су се тако и религиозне диспозиције измениле.

Словен је првенствено осећајан, нерационализован тип, а хришћанство је еминентно религија осећања. Љубав постаје у њему основни синтетски принцип и пут спасења. Божанство и човечанство постају фамилијом; бог отац небески, а сви људи браћа, деца његова. То фамилијаризовање бога и људи, та дечија оданост и подложност оцу небескоме до дна душе одговара Словену. Бог је врховни ауторитет људске задруге и целог живота у њој. У тој задрузи Словен је одан и покоран, — по љубави и осећању, а не по сили и праву! — врховном оцу задруге: у тој задруги он поштива ма и за годину дана старијег брата и драговољно га слуша. Словену годи када може срцем да се покорава: ту он може и да унизи и да жртвује сам себе. Силу мрзи и очајно од ње бежи. Тај први нератнички Словен уза сав свој покорни и мирни задружни живот изгледа анархичан, — тако га је већ у VI веку описао проницљиви Византинац Прокопије. Само брутална сила ствара велику и уједињену после-татарску Русију, по татарском узору и методу. Тек онда када се првобитна религија осећања формирала у организовану, цркву, могла је религија да постане извором државног ауторитета. Али, прави Словен никад се није могао одушевити за хришћанство на римски и византиски начин етатизовано, подржављено, већ је остао у души „природни хришћанин", богумил. Рус који ја осећао да добро чини „Христа ради", није тиме имао ништа заједничко са црквеним ауторитетом званичног хришћанства.

Али са Јужним Словеном ствар је другојачије стајала. Његов душевни, па према томе и религиозни тип знатно се удаљио од северо-словенског и, од Прокопија описаног, прасловенског.

Заједничка, прасловенска психа у Јужних Словена већ одавно је прешла у мутни атавизам. Јаке туђе расне примесе, нова средина и нова историска судбина створише и нови тврђи, миграциони, специфично југословенски тип. Борбена динамика однела је мекану осећајност. Изузевши наше Алпинце који су, на дохвату јаке организације западне цркве, подлегли више црквеном него религиозном духу католицизма, црквена

христијанизација није до дна захватила југословенског човека. Јер ни римско ни византиско црквено хришћанство није захватило у срж југословенску, нити је наш запад до дна постао римо-католички, нити исток византиско-православан. То ће изгледати многима као необична констатација, али ако у ствар мало дубље загледамо и компаративним погледом, чудо ће брзо изчезнути. Јер треба видети како н. пр. изгледа католицизам у Италији, Шпанији, Француској, па и у јужној Немачкој и Аустрији, да бисмо схватили шта значи прави романски католицизам у тим земљама. Када човек оштрије посмотри и уочи извесне детаље живота као индиректне функције католицизма у тој средини, разумеће да Југословени никако нису римокатолици у том оригиналном смислу. Само у нашим приморским градовима, са романском културном традицијом, може да се осети истински органски католицизам, али већ даље преко Мосора и Биокова не. Ту и либерална интелигенција несвесно осећа и мисли католички, и онда када то најмање хоће. Н. пр., највећи песник романског католицизма, Данте, за чудо дивно и њима остаје стално „највећи песник свих времена и народа".

У нас многи мисле да је сељак у Хрватској клерикалан, али то није тачно, што се најбоље показало у случају Радићеве успешне демагодије, под крилатицом цркви и свештенству скроз непријатељском. Тај сељак одваја своју религиозност од црквеног католичког хришћанства.

На православној страни ствар стоји аналогно.

Византија није успела да црквом и духом грецизира и византинира Србе, иако је српски средњи век у култури претежно остао у знаку Византије. Српско православље развило је своје особености и задржало много тога из старе, прехришћанске епохе. Сам процес црквене христијанизације није продро онако дубоко као у Руса, већ је народ унео у цркву и својих националних елемената, сасвим различних од православља н. пр. грчког, руског и других источно-хришћанских цркава.

Често је у нас и из патриотизма било побожно речено или написано: „Наш народ је побожан". Мислим да ово није тачно. Побожност, било црквено-конфесиске, било као интимна диспозиција за религиозну контемплацију (као н. пр. у Његоша) у нашој нацији остала је ствар индивидуална. У целини узето, у нашем народу не истичу се никакве јаче диспозиције за црквену побожност, а још мање за теолошка дубљења и сколастичка цепидлачарења. Ни једној од свих наших вера и цркава

није успело да до краја затре трагове прехришћанске религије као ни јаке диспозиције за старе паганске словенске празноверице. Најјаче и највидније обележје живог и породичног српског православља Слава или Крсно име прехришћанског је порекла: по досадашњим истраживањима биће да има везе са култом предака.

Наш фолклор религиозног живота не одаје неког претераног интензивног религијозног типа. Истина, и у нас се јављају ту и тамо појаве секташтва, па и свесних побуна против официјелне цркве, али све то остаје спорадично и изоловано, не прелазећи данашњу, рецимо, европску нормалу.

VI *Шта каже историја југословенске религиозности*

Овде се тек отвара прави проблем о нашем религиозном типу, јер једна, данашња генерација, не може сама о томе типу да одлучи. Историја ипак нешто говори. Она нам скреће пажњу на неколико епоха жестоког фанатизма и крвавих борби под етикетом вере. У средњем веку имали смо и ту част да су се против језгра нашег народа, у планинској Босни, водили читави „апостолски" крсташки ратови, дириговани са севера а инспирисани са запада. Премногi су, и ближи и даљи суседи, били и сувише забринути за спас душа наших. Онда је дошло и отимање између „крста и полумесеца" које се вековима страховито одигравало баш на нашем народном терену, као да нам није било доста трзавица и са самим хришћанским црквама и „јересима". Верски средњи век нас је уопште љуто мрцварио, а да и не помињемо, — са гледишта модерног национализма — колико нас је разједињавао.

У духу тог средњег века и ми смо имали своје покрете, борбе и струјања, све у знаку вере или под етикетом вере: Борба Хрвата глаголаша за народни језик у цркви, босанско богумилство (и прелажење на Ислам), стварање немањићске националне цркве и њена борба на три фронта: против богумилства, грецизма и католицизма. А ту је, најзад, и најдубља, психолошки најинтересантнија наша религиозна појава која је својим историским и етничким сразмерама захватила и у садашњост: косовски култ и драма косовске христијаде. Овај култ доноси један наш спецификум који је кроз векове дубоко и пресудно утицао на живот народа и његову историску судбину.

Све ове појаве ипак показују да је код Јужних Словена у извесним епохама било и интензивнијег религиозног живота

и да је наша нација у велики оквир хришћанства уносила и специфично својих творевина и варијаната. Само, које су природе биле те творевине? Шта су значиле у историској судбини нације? Јесу ли то уистину биле само верске борбе и чисто верски покрети? — Пре свега да видимо то наше поносно и толико истицано богумилство.

VII *Психа и историска улога богумилства*

Богумилство, мрачно и до данас историски недовољно испитано, као верски покрет у раном средњем веку, долази к нама с Истока преко Бугарске од манихејске секте „пауликијана" из Јерменије). Оно дакле пореклом није никаква наша оригинална творевина, као што су то раније тврдили наши националистички романтици. Појавило се тек онда када је хришћанство на словенском Балкану добило вид организоване цркве, или — као у Србији Немањића — упоредо са јачом кристализацијом цркве и њеним аутокефалним почецима.

По својој науци — која је такође остала доста мрачна и нејасна — богумилство претставља неку реакцију ка исконском, старом, упрошћеном хришћанству. Окрутна власт бојара и ропство треба да се укину. Хумани и могли бисмо рећи и социјални пример (бар у заметку) истакнут је у раном богумилству на начин како га више не налазимо у тадашњој Европи. Наука љубави и чистоте има да се узме озбиљно и стриктно. Спољашњи знаци вере одбацују се и тражи се вршење самога духа хришћанства. Метафизички и козмогенички дуализам значајан је за богумилство и зато му инквизитори дадоше име „манихејство", иако је богумилство тек даљи потомак гностике и Манијеве науке. Бог је створио само духовни свет, а Сатанаил материјални и — тело човечје. Отуда трагични дуализам у свету и у самом бићу човечјем. Аскезом и презиром тела бори се човек за коначну победу духа над телом, Бога над Сатанаилом. Ово би било језгро богумилске науке; све остало само је конзеквенција ове науке о генези.

Према цркви, која је увелико почела да врши функцију државног амалгамисања и да санкционише реалне друштвене, класне и државне институције које су и те како биле „од овог света" — према тој цркви хришћанској јавља се богумилство као чисти дефетизам и потмула револуција одоздо. Је ли богумилство упропаштавало војничку бугарску државу, како се тврди, то може овде да остане и нерешено, али крвава борба

на живот и смрт, коју је богумилству навестио и с успехом провео Немања у својој држави, религиозно-психички и државно-историски нада све је значајна.

У моменту када Немањићи стварају средњевековну Србију, у јединственој подели улога, Стефан Првовенчани као државник, војник, организатор и дипломата, а Растко — св. Сава као оснивач српске народне цркве у тој држави, тачно у том моменту јавља се у најближем суседству немањићске територије јачи замах богумилске реакције. Словенски атавистички инстикти прорађују ипак, у форми религиозној: Богумили не хтедоше од Немањине и Стефанове гвоздене руке успостављену, од св. Саве санкционисану и духовно организовану државу. Функција цркве овде је била јасна: Она је била стваралачки и организаторни принцип државе. Сва небеска хијерархија позвата је и ангажована за њену заштиту. Цркве и задужбине са моћним краљевским и властеоским ктиторима, са ликовима Христа Пантократора и свих светитеља прекрише осамне долине средњевековне Србије. Створен је ред и мир, црквом санкционисан; држава и друштвени ред били су ту. И онда наилази талас богумилства да све то поруши и расточи. Али окрутна енергија оснивача државе оборила се на њ. Богумилство бежи — у Босну.

Нема сумње, богумилство је хтело да сломи дотадашњу развојну линију словенског Балкана: културну византинизацију као и латинизацију. Ту је суштина балканско-словенског богумилства. Словенске државе на Балкану почеле су се од X века интензивније организовати по узору Византије и римско-франачког Запада, а у суштој супротности са старим словенским примитивним демократизмом. У том истом тренутку јавило се богумилство, синтеза оријенталног гностичко-манихејског сектарства и словенских атавизама. Нове форме живота и друштва нису још могле да угуше стари словенски дух. Богумилство је устало и против византинизма (у Бугарској и Србији) и против католицизма (у Босни), дакле и против држава које су биле створене под тим црквеним системима. О једном, дакле, не може никако бити сумње: богумилски духоборци не хтедоше византиски етатизованог хришћанства ни „римски" организоване државе!

Али, ипак, једно питање остаје отворено и данас: Је ли богумилство било и против сваке државе уопште? Није ли и то богумилство, дефетистично за уређену православну или католичку државу, носило ипак у себи неку другу државотворну идејну силу?

Ми видимо да богумилство у Босни постаје „босанском црквом„ тј. политичким изолатором босанске државне индивидуалности против римског, угарског као и источног византинског пресизања. У Босни постаје богумилство државотворним принципом као што је у немањићској Србији било разорним принципом. Босански краљеви са својом властелом заштићавали су и исповедали богумилство, као што су Немањићи заштићавали и исповедали православље. На обе стране верски принцип подвргнут је државном, политичком: Не држава у цркви, већ црква у држави!

Имати своју религију, своју цркву и своју божанску санкцију, то је значило у средњем веку имати и своју суверену државу. Држава и црква биле су тада један социјално-духовни организам. Немањићи су морали да оснивају српску народну цркву, ради политичке еманципације од Византије. Босна је морала имати своју цркву ради изолације у свом тешком и изложеном положају. Под римско-католичком и крсташком етикетом надирали су угарски краљеви преко Хрватске и Босне ка обалама Јадрана по природној географској гравитацији из панонског базена у смеру Медитерана. Рим је навaљивао са запада, Угарска са севера; богумилска „јерес“ — то је била реакција и одбрана. Католицизам значио је за Босну угарско ропство, богумилство слободу.

Што је заједничко имао са богумилским, тим правим словенско-толстојевским духом „неопирања“, један енергични и лукави Кулин бан, па завојевач Твртко или горди, осиони велики феудалац Хрвоје Вукчић?! Само то да би се оградили од туђег државног и црквеног ауторитета.

Али, богумилство није само у Босни XII—XV века испуњавало овакву функцију. У македонском царству Самуилову XI века, које је, у борби на живот и смрт са Византијом, свршило катастрофом под Беласицом, бугарско богумилство нашло се на страни Самуиловој против Византије, као што се у Босни богумили окупише око Кулина и Матије Нинослава против Рима и Угарске. Уопште, на средњевековном Балкану са богумилством много се политизирало. Бугарски историчари све више су наклоњени да у богумилству гледају пре свега „идеологију националног самоодржања“ (Мутафчиев П., у расправи „Византинизам у средњевековној Бугарској“). Иванов у своме делу „Богумилске књиге и легенде“ (Софија 1925) сматра богумилство побуном Словена против туранских Прабугара као што је

хуситизам у Чешкој био словенска побуна против Немачког Царства. Поп Богумил диже словенско-бугарске масе против бојара и византиског декоративног хришћанства, иза чијих златних одежда није могао ни да се види сиромашни Назаренац. Грозна је била ирониja тога прозлобљеног богумилства које је тврдило да се Сатанаил, после разорења јерусалимског храма преселио у — Аја Софију. Филипов Н. у свом делу „Исход и суштина богумилства" (Софија 1929) тврди да је богумилство било реакција словенског демократизма против византиског аутократизма, док Благоев Н. сматра и богумилство православљем, националним и словенским, али не зато и „јеретичним". Из свих ових бугарским и нешто оскудних босанских извора (обрадили су их у нас Рачки и Ћ. Трухелка) остаје ипак јасно бар то да богумилство можемо сматрати неке врсте „протестантизмом" православља на Балкану, у ствари најранијим протестантизмом европског хришћанства, које се убрзо преноси и у западну Европу и ту под именом Патарена, Катара (Италија), Албингенза и Валденза (Француска) води до Уиклифа, Хуса и најзад Лутера. Балкано-словенско богумилство задобило је дакле и европско-историско значење.

Али на самом Балкану, кад је наишла османлиска опасност с истока, богумилство је свршило са својом историском функцијом. Требало је помоћу папе и угарских краљева. Фронт се мења; Босна се прикључује Западу, а последњи босански краљ Стефан Томашевић пада под турским мачем, али као (прекасно!) обраћени син католичке цркве. Већина богумила прешла је радије на ислам него на католицизам. Коначни циљ био је и тако постигнут: Босна се спасла Рима и Угарске! Босански Марко за инат се потурчио.

У европској компаративној науци о црквама и религијама било је покушаја да се у једну равнину доведе југословенско богумилство, чешки хуситизам и руски толстојизам. Рекло се да испод свих тих разних облика провирује стари словенски протудржавни дух, инстинкт наклоњен првобитном хришћанству, дух дефетистичке пасивности и подмукле анархичности.

Овде је за нас блиско поређење са хуситизмом и појавом Петра Хелчицког код Чеха. Јест, хуситизам је постао опасном разорном силом за немачко-римску империју, исто као и Хелчицки и наука „Чешке браће". Али се не сме заборавити ни то, да је та негативност хуситска — негативност са стајалишта немачког царства и њеног католичког ауторитета! — у

исто време била највећа позитивност за идеју чешке нације и чешке суверене државе. Хуситизам је био покрет националан и државотворан, али покрет из религиозне дубине државно-организаторног принципа. Чеси су у петнаестом веку покушали сувереним својим верским принципом обезбедити и свој суверени државни принцип. Само у еманциповању од римства, које је значило и духовни принцип немачког царства, био би тај процес омогућен и потпуно изведен. Али покушај није успео. Чешка национална „хуситска жалба" и дана данашњег само је несвесна жалба над трагично пропалим херојским напором нације за потпуно своју државу са својим државотворним принципом.

Сродна је психолошки, иако не и историски, хрватска жалба — глаголашка. Хрватски глаголашки покрет кроз столећа само је инстиктивна борба за еманципацију од премоћних политичких и духовних сила са запада и севера. Има јасних знакова да се под тим покретом крило настојање, сродно свим таквим настојањима у историји: да се верски организованим ауторитетом обезбеди и политичка сувереност. Али светска папска организација, којој се далматински Хрвати X века одупреше, била је прејака. Поред свих свесних почетака државности није се хрватска суверена држава раног средњег века могла одржати, јер није створила своју самосталну и народну цркву. Гргур Нински остаде неуспели хрватски св. Сава, а хрватство утону кроз векове не само у крило католицизма, него и у жељезном загрљају јачих католичких организованих политичких суверенитета, а напосе угарске круне св. Стефана.

VIII *Косовски култ — култ смрти у име живота*

Најизразитију и најпунију национално-државну функцију испунила је међу Јужним Словенима српска православна црква. Религиозност и црквеност Немањића била је у исти мах и њина државотворност. Стварањем и организовањем српске народне цркве св. Сава у ствари је и оснивач српске нације. Једино на том основу могло је бити извршено историско државничко дело Немањића до суђеног дана Видовдана. Кичма српске државности остала је у тој националној цркви и онда када је државу стигла турска катастрофа. Није држава била услов за цркву, већ црква за државу; то се показало и после пада Деспотовине.

Црква Немањића преживела је државу. Уз најтеже кризе

(укидање пећске патријаршије; сеобе народа са свештенством,) та је црква ипак преживела и четири века турскога ропства. Али, морала је да прође једну нарочиту акомодацију. Њен христијанизам у официјелној форми не би та четири века могао да издржи. Десила се једна чудна и јединствена етничко-религиозна појава. Поред самог званичног црквеног хришћанства сам народ, од часа државне катастрофе, ствара свој нарочити култ, нову живу варијанту хришћанства. Религија и психологија самоодржања ту се тесно састадоше. Од 1389 јавља се косовски култ, у суштини један религиозни феномен са националном функцијом, и тај култ имао је да премости столећа празнине у државном континуитету. Косовски култ је јединствен пример за функцију религије у животу народа. Само историска катастрофа могла је неким нарочитим процесом потсвесnога духовнога реагирања целог једног народа створити такав један спонтани култ. Без нарочитог аутора и покретача створено је без форме и закона једно дубоко веровање, у дну такође хришћанско, чудан култ смрти и пораза, али са позитивном динамиком за нови живот. Био је то култ смрти — у име живота. Издигао га несвесно сам народ, за који је катастрофа својом потресном дубином постала религиозним доживљајем.

У тој непосредносги стоји главни карактер традиционалног видовданског култа: нигде се више не огледа прави и непатворен религиозни тип нашег народа као у том култу. Јер тај култ није вештачки унесен, а није ни феудалног ни црквеног порекла; он је пун и крвав религиозни доживљај нашега народа.

Откуд та „первезна појава", да се хвали и слави један катастрофалан пораз? — Тако је једном упитао неки Немац, говорећи о видовданском култу.

Уистину, психологија тога култа изгледа непојмљива. Још више непојмљиво изгледа ово: Откуда од култа смрти, пораза, пада, — дакле великог негатива животног — тај велики животни позитивум који је данас реално историски пред нама остварен васкрсењем нације и државе? У чему је та мистериозна психолошка и историска динамика тога чудног култа? Има ли још игде другде, у икојег другог народа у историји ма и слична појава таквог култа? Јеврејски „зид плача" у Јерусалиму? Пропаст хусита; Бела гора 1621 г. у чешкој историји? Пад и деоба Пољске, пољски месијанизам?

Када овако заокружимо погледом по светској историји и потражимо паралелу нашем косовском култу, онда тек видимо

да је тај култ једна необична и ретко интересантна појава, још увек необјашњена, иако толико затрпана фразама, да више не доспевамо ни да се над њом замислимо и психолошки зачудимо.

Култ смрти и вера у виши загробни живот свакако је оријенталног порекла. Косовска легенда, накалемљена на историски догађај, у суштини и многим детаљима и није друго до наша национализована Христијада. Жртва, физичка смрт; пад овосветски за узнесење оносветско. Лазар иде да гине, хероји су уза њ. И издајица је ту, и слутња издаје на последњој вечери. Хришћанско веровање постаје драмом и борбом. Жртва треба да донесе свог плода, она мора и да се потврди. Али како? Зар по хришћанском науку — тек на другом свету? Зар негација овог живота? Не, ту сад даје косовски култ оно специфично своје. Иако се светитељ Лазар сам за свој живот „небеском приволео царству", његова жртва, са осталим јунацима, доноси нов живот. Смрт и погибија добија нову виталну функцију. Она ће бити извор новог живота и то је њено животно посвећење. Мистериј тога култа оснива се на једном дубоком закону контраста: Сећај се смрти да се дигнеш у један виши и пунији живот! Смрт је потстрек живота. Тек она даје — у снази контраста — вредност и смисао живота. Ту је позитивна функција смрти и њеног култа. Живот је пунији, јачи и дубљи, уопште и јест по томе живот што постоји — смрт.

Основна животна снага нашла је свој засебан религиозни израз у култу историске смрти једне генерације. Цена живота повећана је, и посвећена жртвом. Афирмација живота бива свеснија и јача, воља за животом и васкрсењем страснија. Јавља се нова драж живота, нови почетак, јачи, отпорнији, херојски. Као љубавне сцене на етрурским саркофазима, тако се овде изнад смрти и погибије диже још јачи грч за стварањем новог живота. Ето то је она „перверзност" која западњаку изгледа толико чудна и несхватљива.

Култ победе, славе и величине лако може да успава нова поколења. Када је Рим — тај вечити и данашњи праузор Запада — почео да живи од победа својих предака, било је свршено са унутрашњом снагом и првим извором римске величине. Ми видимо и данас у Европи народе који се најрадије сећају само великих позитива своје историје. Једни хоће и данас да живе од своје некадашње културе, а други од своје бивше ратничке величине. У њиној историји нема видљивог катастрофалног пада и зато они свог стварног поступног пада нису ни приметили.

Многе су нације и државе погибале без трагичног осећања свога пада Наш пад 1389 г. био је драматски судар између живота и смрти. Дигла се смрт у својој величини и открила свој најдубљи смисао; дала је животу ново осветлење. Лом је био оштар и нагао, и реакција живота била је јача и пунија. Та реакција дохватила је дах и дубину религиозности. Мислим да се око овога језгра креће психологија и суштина косовског култа као народно-религиозног феномена.

IX *Закључак*

Народ који је спонтано, из сопственог доживљања, могао да створи такву религију живота, испољио је са том религиозно-стваралачком снагом и своју праву културну и виталну снагу Из живота поникла, та се религијозност на животу и проверила. Косовски култ је и најкарактернији етнопсихолошки документат Југословена: у њему се огледа и првобитна словенска хришћанска диспозиција, као и херојски виталитет, у једном профилу и под једном контуром.

Влад. Дворниковић

Мјесец и младост

Све су већ чаше разбијене
Сан — нам однесоше жене,
Зрикавци ноћну пјесму гуде,
Кога што наше мисли жуде:

Зар жену, сан, смрт ил' бога,
О, реци, друже, кога?
И зашто смо баш у тами
Тако жалосни и тако сами?

Ријечи у тами тамно звуче:
Како смо млади били јуче
И како је с нама мјесец пио
И пијан као и ми био.

Маријан Матијашевић

Политички преглед

*

Мала Антанта и средњоевропско питање

Од рата па наовамо, а у последње време изузетно много и живо, расправља се у многим дипломатским канцеларијама као и у широкој јавности разних држава, питање Мале Антанте и преуређења средње Европе. Уосталом, могли смо лако уочити већ и из писања дневне штампе, не само код нас него и у иностранству, да се судбина Мале Антанте увек чврсто прикључује питању о средњој Европи.

И пре рата, а и данас још више него раније, политичари, државници, писци и новинари говоре тако често и много о средњој Европи. И сваки од нас у објашњавању и говору употребљава радо и лако овај дубоко укорењени назив: Средња Европа. Као да би он одговарао неком одређеном и утврђеном географском појму. Међутим, ствар ни издалека не стоји тако. Треба само поставити питање: Шта је то, управо, средња Европа? — па ћемо одмах уочити колико смо несигурни и неодређени у свом одговору. Да ли постоји извесан тачнији географски појам у овом називу, или је то само један недовољно опредељен појам, који се према различитим потребама и приликама прилагођава различитим схватањима?

У самој ствари, појам средње Европе није увек и свугде примљен на исти начин. Другим речима, он није добио своју научну опредељеност. Код нас се под овим називом најчешће, али не увек, подразумевају три државе Мале Антанте (Југославија, Чехословачка и Румунија), и с њима — и то као нека врста противтеже — Аустрија и Мађарска. Отприлике и најчешће то би био географски обим појма средње Европе у југословенској широј јавности.

Али, свакако да је овај појам о средњој Европи преко мере сужен и стешњен. Он не одговара свима међународним условима, нити стварности. Постоји један шири појам о средњој Европи, која захвата, или управо показује тежњу да се изједначи с појмом Подунавља или подунавских држава. Ту би ушле, сем поменутих држава, још и Немачка, Пољска па донекле и Бугарска. Оваква Европа одговара оном уобичајеном немачком изразу *Mitteleuropa*. Само што су се у послератном времену границе немачке *Мител-европе* помериле даље на југоисток.

Међутим, према мишљењу једног великог енглеског политичког

писца и публицисте, чије је име довољно познато и у нашој јавности, — Викхема Стида, средња Европа је утврђена одређеним географским ширинама и дужинама и подразумева далеко већи део европског континента, него што смо видели у досад изложеним схватањима. Ова средња Европа, према гледишту Викхема Стида, почиње на северу са Скандинавијом, што подразумева у географско-политичкот систему не само Шведску и Норвешку, већ и Данску; на северу Финску и Балтичке државе, т. ј. Естонију, Летонију и Литву; затим Пољску, Немачку, Италију, Чехословачку, Аустрију, Мађарску, Југославију, западну Русију, Црно Море, Турску, Бугарску и Грчку.

Све ове државе, по мишљењу истог писца, чврсто су повезане међу собом, тако да чине једну целину; потрес у једном делу овог света неминовно производи катастрофу у целом означеном средњоевропском блоку. А пошто територијално овај блок држава захвата безмало цео европски континент он тим самим постаје судбоносан за све европске народе. Према томе питање средње Европе је у самој ствари питање европског континента.

У прошлом веку ова чињеница није била довољно јасна. Тек од 1900 г. извесни стручњаци почињу подвлачити значај унутрашње повезаности средњоевропских држава. Тада је постао, такође, јаснији смисао „пангерманства". Међутим, идеја „пангерманства" стала се везивати за појам *Мителеуропе.* У томе су се зачињале многе опасне клице, које су биле не од тако малог утицаја на појаву светског рата. Потрес произведен 1914, покрај свих својих милионских људских жртава, да не рачунамо и све друго што је с тим било тесно везано, као да није био довољан наук.

Мителеуропа изједначена с појмом Хабзбуршке Монархије била је у ствари велика заблуда. Тек 1918 увидело се мало јасније да овако схваћена Европа не може да опстане. Успех савезничких снага у многоме мора да се препише и несавладљивој жудњи извесних мањих народа, већином словенских, за националном независношћу; они се нису могли помирити с чудовишном заблудом времена о неопходности једне Хабзбуршке Монархије. Победа савезника могла је да се оствари и сачува после светског рата па до данас благодарећи највећим делом непоколебљивој вољи новоослобођених и новоуједињених народа средње Европе, који се нису хтели помирити с изједначењем идеје „пангерманства" и *Мителеуропе.* Покушај да се средња Европа, тада изражена у Хабзбуршкој Монархији подведе под искључиву власт једне господареће силе — пропао је.

Према скроз погрешном тврђењу из извесних пристрасних извора мисли се да је Хабзбуршка Монархија уништена на Конференцији мира у Версају. То је, такође, само једна заблуда. И овде је у потпуном праву г. Викхем Стид, који сматра да Хабзбуршку Монархију нису „распарчали" делегати на Конференцији мира, већ несавладљива воља појединих потчињених народа да живе независно у својој потпуно националној слободи. Никаква конференција није могла спасти Хабзбуршку Монархију. Још пре састанка Конференције у Паризу, чак пре објаве примирја, она је била распарчана. Г. Стид каже да је сама „експлодирала". Ма на ком било месту да се примирје потписивало, судбина Хабзбуршке Монархије не би се могла ни изменити ни поправити. Делегати на Конференцији мира су само извршиоци воље дотада подјармљених, највећим делом словенских народа.

Тако звано „распарчавање" Хабзбуршке Монархије назива се „балканизацијом Мителеуропе". Овај подругљив и злобан назив данашњег поретка у средњој Европи бледи и постаје све мање оправдан. Њиме би се хтело да се осуди и омаловажи исход савезничке победе, а истовремено да се настави са раније распрострањеном и чврсто укорењеном заблудом о неопходности Хабсбуршке Монархије; и најзад да се умањи и омаловажи значај појаве нових, младих националних држава. Стварност је, међутим, била јача од сваке зависти и злурадости. Новоослобођени и млади народи, који су територијално припадали некадањој „пангерманској Мителеуропи" остали су при својој непоколебљивој вољи за начело националне независности и слободе.

На приговоре о „распарчавању" и „балканизацији" Хабзбуршке Монархије у више малих држава, тачно је одговорио г. Јан Малипетр, бивши председник Чехословачке владе и садањи председник Народне скупштире, приликом недавног београдског састанка парламената Мале Антанте, кад је у свом говору на једном месту рекао: „Наше државе (мислећи на Чехословачку, Румунију и Југославију) не спадају у најмање државе Европе".

Данас средња Европа стоји пред двема дилемама: или поновни напори за остварење поретка по замисли „пангерманства", или да се прихвати постојећи поредак по начелу националне независности и пуне слободе, изражен у установи Мале Антанте. У овом снажном процепу уплићу се посебне и неоправдане тежње мађарског ревизионизма и аустриског колебања. Кад и не бисмо узели у обзир још и друге чињенице, оволико је сасвим довољно да објасни сву сложеност и заплетеност прилика у средњој Европи. Отуда је

сасвим на свом месту примедба, да је у питању средње Европе сталоженост и прибраност мисли потребнија него у ма ком другом крају.

Мала Антанта је чувар поретка и мира у средњој Европи. Она не сме попустити ни пред каквим искушењима и жртвама, кад је у питању средњоевропски поредак. Основа и садржина њене заједничке међународне политике у овом крају континента састоји се из двеју чињеница: национална слобода и независност и неповредивост територијалног Status quo. Онај који буде загрозио њихову независност и тешко плаћену слободу; онај који буде покушао да промени њихове постојеће државне границе, проузроковач је неминовног рата. А у том случају тешко је предвидети све што би се отуда могло изродити.

Сваки судар у средњој Европи непосредно би се везао за следеће државе: Малу Антанту, т. ј. Чехословачку, Румунију и Југославију, Мађарску, Аустрију, Пољску, Немачку, Русију, Француску, Италију, великим делом за Балкански савез; а да ли при томе треба заборавити и Бугарску са Албанијом? Оволико већ значи без мало целу Европу. Све су ове државе испреплетане разним уговорима и обавезама, заједничким и посебним интересима; оне се понекад истовремено у једном делу Европе везују заједничким интересима, док се у другом делу раздвајају у дубокој противуречности. Узмимо само случај Немачке и Мађарске у питању Чехословачке. Претпоставимо да се ма шта догоди што би се могло назвати повредом државне територије на немачко-чехословачкој граници. Зар овај покушај не би аутоматски одјекнуо у Француској, у Русији, па чак и у Пољској? Али оставимо све ове народе на страну. Шта би у том случају урадила Мађарска? Зар то не би била изнавредна прилика за остварење њених неизлечивих халуцинација: поновно насилно присвајање словачке територије. А иза тога се нижу још ружичастији снови: поново пригрљавање под круну св. Стефана румунске Трансилваније и Баната, па онда ко зна колики део југословенске Војводипе. Али ни ту још није крај. Победа Немачке у Чехословачкој означавала би јасно и неминовну победу „пангерманства" у средњој Европи. Ово „пангерманство" не односи се само на Чехословачку. Националсоцијалистичка пропаганда у Мађарској није чак ни покушавала да прикрије своје крајње намере. Она је у једном тренутку била унела доста велику пометњу у ревизионистички шовинизам пештанске владе. Данас је скоро за сваког Мађара довољно јасно да се националсоцијалистички „пангерманизам" неће и не може задржати на мађарским границама. А

то је довољан разлог да се у Будимпешти средњоевропски проблем не подвргава изанђалим и застарелим схватањима феудалне и реакционарне бивше двојне Монархије; нити неким неоправданим посебним прижељкивањима. У сваком случају Мађарска може гајити чак и мржњу према једној или свима чланицама Мале Антанте; она се може с Немачком сложити у питању Чехословачке, али она не сме никад пристати да постане само један део Немачке. Најзад не заборавимо да је и победа Ван Зеланда на последњим белгиским изборима противу националсоцијалистичке пропаганде, која се оличава у ставу рексистичког вођа Дегрела, могла да послужи као добра поука мађарским одговорним круговима, и да им овај случај још боље отвори очи како не би лутали за шимерама већ како би своју спољну политику прилагодили стварности међународног живота у средњој Европи.

Противуречност идеолошких и доктринарних погледа нашла је такође плодан терен у данашњим већ ионако преко мере неуравнотеженим међународним односима. Случај Шпаније остаће као јединствен пример ове врсте. Пошто је читав народ гурнут у хаос братоубијања и самоуништавања, дошле су извесне заинтересоване државе, претставнице противуречних идеологија, да поделе исти народ и једну исту државу у два ратничка табора. На тај начин Шпанија је постала од дужег времена крваво поприште судара туђинских идеологија. Ово ја постао нов изум спровођења смутње и изазивања неслоге не само у међународним односима, већ и у животу једног истог народа.

Разни идеолошки правци, који су потпуно завладали у извесним државама, ма колико да смо склони да их најбоље појмимо и разумемо, због њихове искључивости и до немилосрђа претеране крајности, не могу се довести у склад с демократским духом европске просвећености. Ови различити правци, примењени у извесним државама, чак и кад дају неоспорно корисне исходе, ипак су по својим последицама штетне не само за развој грађанске слободе, већ и за смиривање и повраћање поверења у међународним односима.

У више случајева покушавала је злонамерна иностранa јавност да кроз овај исти кавал убаци пометњу и несагласност међу три државе Мале Антанте. Али и на овом питању потврдила се њена отпорност. Ово опасно средство није могло проузроковати никакве последице. Независне и самосталне по својој унутрашњој организацији, Југославија, Чехословачка и Румунија претстављају потпуну целину у Малој Антанти. Али оне ни као целина, ни по-

јединачно не желе никакву везу са идеолошким разврставањем. Савет Мале Антанте на свом последњем састанку, одржаном 1 и 2 априла о. г. у Београду, у 8 тачци коминикеа изрично изјављује:

„Стални савет констатује, да три државе Мале Антанте остају противне сваком идеолошком међународном сукобу и одбијају да приступе једном или другом од фронтова који би се евентуално могли образовати. Оне изражавају своје убеђење да унутарњи режими независних земаља морају бити узајамно поштовани".

Иза ове тачке произлази у потпуној целисходности и следећа, у којој потврђује једнодушан став Мале Антанте у питању Шпаније. Према упутству Лондонске конференције, која је у самој ствари тако речи еманација Друштва народа, Југославија, Чехословачка и Румунија остале су савршено неутралне у оружаном сукобу двеју туђих доктрина, великим делом уз учешће туђих држава и народа на шпанском земљишту. Овакав став Мале Антанте произлази из два разлога: прво, због начела немешања у унутрашњи живот независне државе; друго, због изванредне опасности да шпански сукоб не би захватио много већи обим, који би могао загрозити мир целог континента.

У тако званом „идеолошком међународном сукобу" досад се запажају две струје: бољшевистичко-комунистичка и фашистичко-националсоцијалистичка. Из многоструких разлога ове две струје почеле су угрожавати народни и међународни поредак у Европи. Изгледало је као да се европске државе, све без разлике, имају определити за једну од ових двеју дилема. Сличне покрете запазили смо и још увек можемо лако приметити, с више или мање замаха, у свима крајевима нашег континента. Срећом, најстрашнији таласи буре као да су већ прошли: народни широки слојеви стишавају се; пропаганда с једне и с друге стране нема више своју ранију чар завођења и опијања; после разних искушења и разочарања појединци су отпочели зрелије да расуђују. Пустолови и шарлатани имају за собом све мањи број лаковерних. Поново се прилази демократским методама, а већ многи народи траже узоре не у насилничким, нечовекољубивим и опасним опитима, него у природном поретку који произилази из националне прошлости и традиције. Ми смо већ обратили пажњу на значај и смисао избора у Белгији. Ми смо, такође, довољно јасно подвукли одлучност трију држава Мале Антанте да се одупру безумној и опасној тежњи подвајања у такозване „идеолошке сукобе". У овим тешким данима које проживљујемо, није мала заслуга Енглеске што је заусела јасан став у томе цитању. Многи народи, особито мање државе, служе се

као јаком моралном потпором у примеру садање енглеске владе.

Још пре београдске изјаве Мале Антанте противу „идеолошких сукоба", видели смо да је на крајњем европском северу и фински народ стао на исто гледиште. Занимљиво је и потребно је нагласити да је фински министар иностраних послова саопштио светској јавности, и то после своје званичне посете Москви, да Финска неће ступати ни у какве идеолошке фронтове.

Зна се да је већ више година чехословачко-совјетски одбранбени савез служио као доста повољан канал злонамерним интригама, свакако у циљу разбијања сагласности и узајамног поверења међу трима чланицама Мале Антанте. О томе се често и још увек говори и понавља у целокупној европској и светској штампи. Сваки нови састанак чланова Сталног савета Мале Антанте даје повода да се о томе говори. Међутим, данас је ово питање много јасније и разумљивије. Скроз национална и демократска Чехословачка није тражила одбранбени савез са Совјетском Русијом због режима који тамо влада, већ напротив због појачавања безбедности својих државних граница.

Сличан случај поновио се приликом закључења Пакта о вечитом пријатељству између Бугарске и Југославије, а нарочито приликом потписивања најновијег Италијанско-југословенског уговора. Веома је значајна чињеница да је Југославија успела да поправи своје односе са овим двема државама, као и да је већ од пре две године показала искрену жељу за тешњом привредном сарадњом с Немачком. Међутим, у овом великом међународном успеху велики део светске јавности тражио је доказ о потпуној ликвидацији Мале Антанте. Осовина Берлин—Рим оглашена је за једину полугу у средњој Европи. О неумерености и претераности ових хипотеза нећемо ни говорити. Будућност је најсигурније средство у откривању политичких заблуда. Последњи састанак трију председника влада: д-ра Хоџе, д-ра Стојадиновића и Татареска у многоме је умањио, а у многим крајевима и потпуно уништио припремљени отров ове жаоке.

Фамозна осовина Берлин—Рим заснивана је на идеолошкој основи. Тако је она добила донекле своје тумачење и у званичним изјавама с једне и с друге стране, а још више у светској јавности. Али не треба заборавити да су „идеолошки фронтови" само једно средство у рукама државника, док наивним народним слојевима они изгледају као највиши пиљ. Несумњиво да је идеолошка сличност између фашизма и националсоцијализма у многоме олакшала повлачење „осовине Берлин—Рим" али једно је идеологија а друго је потреба живота. Ако би „осовина Берлин—Рим" означавала

потпун систем, онда би питање средње Европе било опредељено и у својој основи решено. Међутим, наша опажања и расуђивања у то нас не могу уверити. А из тога излази да Мала Антаста нити је тако страшно угрожена, нити је с друге стране некорисна и сувишна. Зар нагли обрт италијанске дипломатије, управо према Југославији, која је војнички најјача у југоисточној Европи, не би могао да нас наведе на помисао да се ради на једној својеродној групацији, чији би се задатак састојао у смањивању немачке опасности, као и изграђивању средње Европе, способне да се одупре пангерманској замисли. Ове наше напомене нису само произвољна предвиђања и претпостављања; оне су се, према тврђењу извесних угледних листова, већ биле појавиле у своје време у Бечу, а примећене су и у француској и енглеској јавности.

Не можемо рећи да је данас Мала Антанта на истом месту где је била раније. Чувањем начела територијалнога *status quo* у средњој и југо-источној Европи она се приказује као довољно статичка сила. Али истовремено у својој свакодневној политици она се прилагођава догађајима и развија се са општим током међународних односа. У том смислу она се мења и изнутра и споља. Уосталом, то је потпуно природно и потпуно схватљиво. Јер као што је потчињена спољним утицајима, она такође, својим кретањем проузрокује нова струјања. Догађаји се збивају не само око ње, него и њој самој. Најзад, не само да је она као целина у сталном покрету, него и свака од трију држава, од којих је она састављена, преживљује неминовне промене. Ове промене само им иду у прилог, јер се помоћу њих могу да прилагоде потребама датог тренутка.

За послење време, доиста, одиграли су се значајни доживљаји у историји Мале Антанте. Пристрасна и злонамерна штампа извесних држава хтела је да унесе сумњу међу три земље, придајући наопак и неистинит смисао овим догађајима. Код нас се сачувао још у сасвим свежој успомени одјек, који је произвело изненадно смењивање г. Титулеска са управе румунске иностране политике. Цела светска штампа задржала се за дуже време но овом скоро неочекиваном догађају, јер је дипломатска подухватљивост г. Титулеска премашала у многоме ресор једног обичног румунског министра иностраних послова. Његово отстрањавање из активпе међународне политике дало је повода најразноврснијим претпоставкама. Било их је, и не баш тако мали број, који су у разним крајевима света услед тога предвиђали неминовну пропаст Мале Антанте. У једном делу Европске штампе, непријатељски и скеп-

тички расположеној према овој толико корисној међународној установи, само отстрањење г. Титулеска послужило је као јасан доказ распадања Мале Антанте. У широкој јавности почеле су се ширити веома песимистичне вести. Говорило се не само о напуштању Мале Антанте од стране Румуније, већ и о потпуној промени целокупне политике и спољне и унутарње, која се имала одиграти у овој савезничкој земљи. Као одговор на оваква предвиђања дошла је посета г. Бенеша Букурешту, као и посета Краља Карола Прагу. Исход ових посета оборио је сва злурада предвиђања. У Румунији није се догодио никакав нарочити обрт. „Гвоздена гарда" и национал-социјалистичка пропаганда нису наишле, чак ни под тадањима условима, на сасвим погодно земљиште. Ни Мала Антанта се није распала. Чврсто везана за Друштво народа, она у неку руку дели судбину ове међународне установе. У том смислу занимљива је позната изјава г. Титулеска у Кап-Мартену у Француској, од 11 априла ове године. Према тој изјави два су основна разлога данашње међународне пометености: политички и економски. Економски разлог се може поправити само помоћу политичког, а политички зависи од територијалног *status quo*. Ко поремети ове основе, поремetио је мир. А мир се не може сачувати помоћу конвенција између једне и друге државе, него помоћу једне опште конвенције. Међутим, ову општу конвенцију можемо постићи само помоћу једне установе као што је Друштво народа. Што год се говори о овој установи и све оно што би јој се могло приговорити, ипак се не може смањити њена досадања благотворна улога, нити се може нешто боље замислити, што би могло доћи на њено место. Знамо крупне неуспехе Друштва народа: неуспех у остварењу Бријановог протокола 1924, којим се тражила нова организација Европе; неуспех Конференције за ражоружање; најзад, један од најсвежијих и најкобнијих неуспеха, то је немешање у италијанско-абисински конфликт. Све то не смањује дубоко уверење г. Титулеска у неминовну обнову женевске установе. Друштво народа има да се прилагоди стварности. Оно не може да остане на узвишеним али неостварљивим Вилсоновим начелима, према којима би за сваку агресивност ма у ком делу света да се она појави, требало оног тренутка мобилисати целу планету. Јасно је у коликој је мери то неостварљиво. Зато г. Титулеско предлаже један други систем. Према његовом предлогу требало би, пре свега, да се Европа подели, у сврху међународне безбедности, на извесан број географскик зона. У овим зонама све саинтересоване државе морале би се обавезати да ће ставити своју војничку помоћ на страну жртве. Економске санкције обавезне су за све

чланове Друштва народа. У томе се управо састоји сугестивни програм г. Титулеска о реорганизацији Друштва народа. У самој ствари ова замисао би била израз постојећег духа и организације Мале Антанте.

Потребно је подвући да постоји велика сродност погледа између г. Титулеска и д-ра Бенеша, као и д-ра Крофте, садањег чехословачког министра иностраних послова. Ова сродност у погледима односи се не само на потребу прилагођавања Друштва народа политичкој стварности, већ и на организацију Мале Антанте, као и на економски и политички поредак у Подунављу, особито у ужем делу средње Европе. Велика је погрешка што се у отстрањивању Титулеска гледао доказ распадања Мале Антанте и сигуран знак потпуне промене румунске спољне политике. Неупућени или злуради људи у извесним политичким и новинарским круговима хтели су да прикажу једну тактичку игру или тренутно прилагођавање међународним односима као значајан, судбоносан и већ свршен чин. Уосталом треба признати да се од извесног времена и у Француској гледа с подозрењем и неприкривеном забринутошћу на поједине околности и догађаје у Малој Антанти.

У томе смислу ишло се још и даље. Спонтани динамизам који је потекао из области Мале Антанте дао је повода по неки пут најпроизвољнијим хипотезама. Није требало да прође много времена па да се утврди неоправданост песимистичког расуђивања, у колико га је било.

Сама чињеница да се светска јавност у Европи тако озбиљно и истрајно бави Малом Антантом, доказ је значајне улоге коју она игра у данашњим међународним односима. О томе се код нас већ довољно говорило. Чак и шири слојеви нашег народа упућени су и обавештени у главним линијама о расположењу појединих значајних европских држава према Малој Антанти. Пре кратког времена објавио је један београдски лист чланак од г. Анри Беранжеа, председника француског Одбора за иностране послове у Сенату. У овом свом особито значајном напису овај угледни политичар с ретком отвореношћу говорио је о ставу Француске према основним питањима европске политике. Том приликом он је изложио јасно и отсечно односе ове наше савезнице према Малој Антанти. „Француска никад није желела, каже г. Беранже у овом чланку, да намеће своју политику Малој Антанти, као ни Белгији, Аустрији и Пољској, нити Балканском споразуму. Ако су извесни међународни политичари замислили тај ружни сан, већина од њих нису били Французи и њихово је време већ прошло.“ (*Политика*, бр. 53.002, 4 јул 1937).

На другој страни г. д-р Милан Хоџа, председник чехословачке владе, у свом недавном говору, одржаном у Братислави крајем прошлог месеца (29 јуна) пред Међународним конгресом Удружења за Друштво народа, довољно је подвукао везу између Мале Антанте и изграђивања средње Европе и целог Подунавља. Његов говор претставља документацију од прворазредне вредности. Ту је г. Хоџа јасно изложио садањи положај Мале Антанте у средњоевропском међународном склопу.

Остаје још једна држава, и то од најзначајнијих, чији је однос с Малом Антантом, додуше, у текућим питањима увек био добар, али у вези с дубљим основима међународне политике и њеним смерницима, био нам је нејасан и неодређен. То је Енглеска.

Данас је њен став према Малој Антанти одређенији него раније; званични став Енглеске сад је одлучнији него икад раније. Сарадња између Енглеске и Мале Антанте, као што смо већ напоменули, одувек је била лојална и задовољавајућа. Ова добра веза нарочито се оцртавала у међународној политици у границама Друштва народа. Али за то исто време ни противничке снаге нису мировале. Понекад енглеска јавност није могла да се ослободи злонамерног утицаја споља. А јавност, изражена у штампи, игра велику улогу у Енглеској. Тако на пример пре извесног времена један угледни енглески часопис донео је један запрепашћујући чланак од свог веома цењеног војног стручњака о неодрживости садашњих чехословачких граница. У томе чланку ишло се до праве злурадости према судбини чехословачког народа. Овакво писање једног опште признатог стручњака о Чехословачкој произвео је тежак утисак не само у Прагу, него и у осталим пријатељским средиштима. Мала Антанта је тиме била, такође, стављена на нишан. У дипломатским круговима заинтересованих држава овај чланак био је схваћен као нека врста злокобних наговештавања. Срећом, нагомилани облаци над северним границама Чехословачке, иако се ни до данас нису потпуно разишли, ипак за онај тренутак разбили су се без последица. Од тада до данас многе су се ствари одиграле у корист Мале Антанте као целине.

У Енглеској се јасно схвата улога Мале Антанте у средњој Европи. Такође се схвата добро и значај средње Европе за поредак на целом континенту. Али покрај свега тога сам Викхем Стид уочава да је у Енглеској у последње време „постала мода" да се много не страхује од потреса у средњој Европи, и да се наивно верује да би ови потреси једва могли утицати на судбину Енглеске. Међутим, говор, кога је г. Антон Идн, енглески министар иностраних

послова одржао средином априла у Ливерпулу, пресекао је у корену овакву лакомисленост уврежену у енглеској јавности, дао је овом питању сасвим другојачији изглед. У свом излагању најбитнијих проблема енглеске политике, г. Идн је проценио као важан догађај који се неколико дана раније одиграо на састанку трију држава Мале Антанте у Београду, 1 и 2 априла ове године. Он је том приликом навео најважније ставове из београдских одлука Мале Антанте, изражавајући „срдачну сагласност са начелима политике Чехословачке, Југославије и Румуније", г. Идн је потврдио не само своj изразито благонаклони став према Малој Антанти, него и повезаност енглеских интереси са добрим или неповољним догађајима, који би се могли одиграти у средњој Европи. Он је том приликом чак подвукао изрично да би одлуке с овогодишњег априлског састанка Мале Антанте могле бити срдачно прихваћене од енглеске владе и народа.

Али покрај свих ових добрих знакова о пријатељском ставу Енглеске према Малој Антанти, особито о све чвршћим везама између Лондона и Београда, енглеска спољна политика није у сваком тренутку ни довољно јасна, ни довољно одлучна. Земље Мале Антанте са зебњом уочавају несигурност у садањој спољној политици Енглеске. Уосталом ово гледиште није само наше расуђивање; ми смо га потпуно дословно прихватили из једног угледног енглеског извора, који је оличен у чланцима и расправама г. Викхема Стида. Значи, управо сами Енглези, или бар извесни њихови угледни кругови, нису задовољни неодређеношћу своје данашње међународне политике. „Земље Мале Антанте, каже у једном свом чланку г. Стид, од чије заједничке одлучности и памети зависи будућност средње Европе, као уосталом и целе Европе, не диве се томе нашем (т. ј. енглеском) понашању, као што г. Идн без сумње већ и сам зна. Оне осећају нову неодређеност, коју је таква политика унела у ову и онако несталну ситуацију. Питање се поставља да ли те земље могу на крају крајева да се одупру тој неодређености, и да ли јој оне неће, појединачно или заједнички, подлећи ако споља не буду потпомогнуте". Замашан смисао ових речи није потребно нарочито истицати. Ту се две ствари јасно уочавају: судбоносна улога Мале Антанте у средњој Европи, а отуда и у целој Европи и чврста веза између данашње енглеске спољне политике и онога што може да се догоди у трима земљама Мале Антанте.

д-р Милорад Радовановић

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

Антологија српскохрватске послератне лирике

Саставио и предговор написао *Ђуро Гавела.* Савременик Српске књижевне задруге, бр. 25, Београд, 1937.

I

„Антологија српскохрватске послератне лирике" а без једне песме Рада Драинца, Божидара Ковачевића, Растка Петровића, Станислава Винавера, Тодора Манојловића, Ранка Младеновића, Милана Дединца, А. Р. Боглића, Десимира Благојевића, Ж. А. Спасића, Јанка Туфегџића, Владе Влаисављевића и неких других, старијих и млађих... Драинац, Ковачевић, С. Миличић, Винавер, Манојловић, Р. Петровић, Младеновић, уз песнике који су ушли у „Антологију" — Милош Црњански, Тин Ујевић, Душан Васиљев, Мирослав Крлежа, Антун Бранко Шимић, Крклец — били су стожери послератних лирских струјања. Око њих се вртела већина ознака које су биле на дохвату магнетског поља нове лирике. Они су, као претставници новога духа и новога облика, били у исто време револуционари у односу на устаљену и готово залеђену форму и психолошки јасно омеђену садржину предратне лирике, и носиоци нових садржајних наслага и формалних облика. Да су они били врло свесни да су весници новога, још непознатога, још неразумљивога за средину која је имала да прими њихове изразе и да се и сама запоји тим револуционарним лирским духом, сведоче њихова бројна „објашњења", „изводи који би могли бити програми", „програми", „манифести" итд. Колико је у тој поезији нових чинилаца, садржајних и формалних, није овде место да се истражује. Рат је несумњиво проширио поља захватања и бунтовни лирски изрази после њега, а поводом њега или његових ужаса, приближили су знатно реч изворној слободи духа. То питање, уосталом врло занимљиво и привлачно, остаје будућем историчару овога времена на решење.

Г. Гавела, даровит песник и проницљив критичар, није пришао своме задатку антологичара као историчар послератне лирике. Г. Гавела и сам каже да својом „Антологијом" није хтео да пружи ни „књижевно историјску „панораму", ни „пресек" песничких покрета, ни „преглед њихових карактеристичних уметничких плодова". Г. Гавела је, просто, хтео да начини антологију у којој песме „претстављају само своју лепоту, само оно ради чега су биране и због чега су изабране". За тај посао антологичара г. Гавела није имао никакав законик по чијим би параграфима просуђивао вредност песама. Али је имао оно што је основно за послове ове врсте: истанчано књижевно осећање, искреност да не попушта ни пред широким гласом ни бучном славом појединих имена но да узме само оно што му се, без предрасуда, симпатија или антипатија личних, допада као такво, као уметничко дело. И храброст да постави захтеве познате из „Антологије" г. Богдана Поповића: песма мора бити јасна и мора бити *цела* лепа, не само у појединим строфама или у појединим стиховима. Отуда и мало изненађујући резултат ове „Антологије" да она буде без готово најгласнијих имена нашег послератног модернизма.

* * *

Отуда, природно, и њен основни „тон": оно што преовлађује у избору г. Гавеле то није „модернизам", крајности у било којем погледу, нису „правци" ни покрети, није психа ова или она, ратна или послератна или мешање њихово са предратном, није „социјално" ни „естетичко", није, једном речју, подређено никаквом програмском становишту но једино мерилу уметничке успелости, што значи одређенога утиска, усклађености емоционалне и изражајне снаге. Наравно, и овакав избор даје, у деловима ознаке времена, или покрета, јер је то већ унутрашња условљеност извесног поетског израза. Број песама којима су заступљени Велимир Живојиновић (16), Десанка Максимовић (9), Тин Ујевић (10), Никола Шоп (7) углавном гради основу општег тона. Уз њихове особености, издвојене и пластичне, и овим избором истакнуте, поједине песме других песника знатно проширују тематички и изражајни опсег и додају карактеристичне црте. Свака песма носи свој израз, али постаје овде, у овом склопу, и део општег нашег лирског израза, и каткад више значи као таква но као ознака песничке индивидуалности неког песника. Тако је један сасвим осредњи песник, или и испод тога, слабо виђен и слабо примећен, Миодраг Стаматовић, заступљен једном песмом, и то добром песмом, („Она пита"). То је уосталом, само доказ г. Гавелине савесне примене мерила којим је био вођен у раду. И „Антологија" г. Богдана Поповића имала је J. Грчића-Миленка а није имала Јована Илића.

Како и којим песмама су заступљени песници у овој „Антологији"? Њој су већ учињене многе примедбе. Биће их, извесно, још. Сваки песник, сваки критичар, сваки човек од пера уопште, па чак и упућенији читалац, наћи ће да је место ове и ове песме тога и тога песника требало унети ову и ову као неоспорно боље. Боље? За кога? Па за тог читаоца, или за тог човека од пера, или критичара... А песници! Многи од њих, нарочито они који нису заступљени у „Антологији", биће одмах готови да је ставе на индекс, прогласе промашеном, потпуно невредном и накарадном, или да по једном раније примеру, покупују (кад би било новаца и других могућности) све примерке и спале их... За те ствари не треба њих ни питати; треба читати њихове приказе... Ево, уосталом, и ја лично бих био расположен да кажем: зар „Високи јаблани" или „Молитва за Рабу Божју Дору Ремебот" Тина Ујевића (ово су већ и други рекли, пре мене) нису песме које заслужују да уђу у једну антологију, састављану са било како строгим мерилима? Зар се у послератним песмама г. Симе Пандуровића није могла наћи *ни једна* песма за „Антологију" А од г. г. Јована Дучића и Владимира Назора само по *једна*? И могло би се наставити са оваквим питањима, примедбама и питањима. И сам г. Гавела каже: „Могло би се, истина, из нашег послератног песништва, упоредо са овом, саставити и друга антологија, можда живља и занимљивија од ове..." Међутим, после свих примедаба и питања намеће се и ово: зар се, онда, не би могла антологија састављати и гласањем? Овако, ипак, остаје да је антологија дело састављача, лично дело, доказ његова дара или његове неспособности.

Поредак песама показује једну добру особину г. Гавеле: распоредом који је дао у „Антологији" он је успео да начини једно дело довољно уметнички хармонисано, да од песама различнога тона и израза, често супротних расположења, разнородне и разноврсне грађе, начини једно дело

од јединственога уметничког утиска. Тематички г. Гавела је ишао за временским и природним током ствари. Уводна песма Душана Васиљева „Човек пева после рата“, са свима својим акцентима горчине, тешког очајања, безнадне клонулости, као и са жарким покликом да се „у овом мутном мору блуда и кала“ нађе само зрака, млека и „беле јутарње росе“, врло је захвална као уводна песма за сваког антологичара наше послератне лирике. После: повратак. Чисте, узбудљиве, пуне девичанске радости жеље: код Живојиновића виђаге, ласте, трем, „очи младости далеке“; код Црњанскога усхићење од ситних ствари, незнатних покрета; код Ж. Милићевића језиви и горки дијалог бивших ратника, садашњих патника, или снажни опис пута преко Албаније. После свих ужаса који су, као свирепи сврдлови, избушили душе да из њих истисну све што је било светло, обасјано, што је одисало вером и љубављу, а оставе пукотине, каткад непоправљиве рушевине, преостали тренуци примају се поново са неверицом:

И чаролијом чудном тако
од таме опет буде сјај:
драго ти све због чег си плак'о,
и мило опет дрво свако,
и цели мали живот тај.

(В. Живојиновић: „Бол“)

Даље иду песме различне по мотиву, али не много светлије по расположењу. Ол изузетног утиска су ту Ујевићева „Свакидашња јадиковка“ и Живојиновићева „Грудобоља“. После њих долазе и описи природе и песме оптимизма: љубави, расцветавања, што је мало заступљено, да одмах дођу песме растанка, болних питања, суморних мисли, мучних и горких анализа. Овакав распоред није архитектонски правилан, и то је добро: свежина и разноликост мотива и обраде делује само угодно.

* * *

У добро писаном и занимљивом предговору г. Гавела је дао неколико запажања о нашој послератној лирици, о њеном развоју, правцима, утицајима, настраностими. Хрвати му, наравно, неће опростити извесне констатације, као на пр. ону да „књижевност великим делом тече у своме дотадашњем кориту, и ретко кад прекипи преко њега“. Или: „Крлежа и А. Б. Шимић су једини истакнутији револуционари у то време. Али је први био одвећ осамљен да би створио покрет, а други је умро млад“. Поред врло окретне анализе нејасности у поезији г. Гавела је дао неколико карактеристика наших послератних књижевних група, хватајући њихове заједничке врлине и мане, и од тих запажања ми бележимо ово које нам се чини и тачно и обухватно: „Особине њихове су — уз оне које смо поменули — особине једног дела послератне европске књижевности уопште: изненадне, „потсвесне“ асоцијације, култ метафоре и антитезе, парадокс; мешање тривијалног са сублимним, простог са сложеним, сентименталности са цинизмом, хумора са трагичним, примитивнога са рафинираним, наивнога са раскалашним, разумљивога са неразумљивим“. Све су то, одиста, особине већине послератних песничких група, и, ако њима додамо још коју — фаталитет, ширину визија, мешање тврдог израза

са мекоћом емоције и др. — ми смо углавном близу одређења слике наше послератне лирике.

* * *

Више за будућег антологичара но поводом ове књиге треба забележити да г. Гавелина песма „Мисли", мисаона, сажета, а богата сликама и сјајем речи, заслужује улазак у једну овакву антологију. Скроман задатак који је г. Гавела поставио овом „Антологијом" да она „буде *прилог* о раду на једној од будућих антологија нашег песништва" сасвим је решен.

Бошко Новаковић

II

Гавелина *Антологија* изазвала је јаку реакцију како код критичара тако и код песника; критике на њу биле су већином негативне. Поштујући слободу расправљања, *Летопис* доноси овде и једну од ретких позитивних критика, г. Бошка Новаковића. Ја бих желео да овом приликом учиним неколико запажања.

Антологија Богдана Поповића, која је служила као узор Гавели и која је створила код Срба традицију о антологији као мерилу вредности песама и песника, поставила је била као принцип избора естетско мерило: песма мора бити лепа, тј. „мора имати емоције, мора бити јасна, — и мора бити цела лепа"; састављача није занимало да ли је песма од интереса за културну и књижевну историју, да ли је карактеристична за песника или поједино доба. „У сваком случају, естетика зна само за добре песме" — не и песнике. Тиме се објашњава отсуство Ј. Илића, Шапчанина и др.

Такво мерило, естетско-формалистичко, није се свидело већ Скерлићу, који каже да се у Поповићевој *Антологији* не може видети развој новије српске поезије, нити песници са свим особинама, ни сви песници који имају значаја у српској књижевности, ни развитак родова и врста; не види се укупна вредност песника, књижевних праваца и школа, па је због тога учитељева *Антологија* „субјективно уметничко дело", „далеко од историјских и књижевних намера". (в. *Летопис*, 1912, књ. 285, стр. 87 и д.)

Сличан случај је и с Гавелином *Антологијом*, која не жели бити нити панорама послератног песништва, нити пресек покрета, ни „преглед њихових карактеристичних уметничких плодова"; песме не претстављају „ни песнике ни школе којима ови песници припадају", него претстављају само своју лепоту. Мерило те лепоте био је укус, или свиђање, затим разумљивост и јасност, лепота у целини и појединостима.

Становиште је формалистичко-естетско, као што је било пре рата Б. Поповића: оно, међутим, потсећа на оно које су заузели руски формалисти окупљени око Опојаза (Общество изученија поетическаго јазика) да „нема песника и књижевника, него има само поезија и књижевност. Све што пише песник значајно је као део његова посла у општем раду, а савршено је безвредно као израз његова *ја*". — Природно је да је против таквог искључења стваралачке личности, човека-ствараоца, из књижевности настала реакција, јер историју стварају живи људи, а не готова дела. Због тога се и становиште Гавелино, формалистичко, не

може прихватити. Полазећи са становишта искључења песничке личности, затим бирајући песме по свом укусу и свиђању, по разумљивости њиховој (Б. Поповић је био прецизнији у својим мерилима), састављач је унео у збирку највише песама од В. Живојиновића, којега се зацело не може сматрати више него једног песника средњег реда у савременој српскохрватској књижевности, али којега ће већина читалаца, повучена најугледнијим местом по броју песама у збирци, сматрати највећим и најбољим савременим песником. А колико он као књижевна и стваралачка индивидуалност заостаје за Крлежом, који се једва назире са своје свега две песме! Затим, не може се прихватити ни хронолошки принцип схватања појма поратне литературе, јер је противан начелима модерне литерарно-историјске периодизације књижевности: књижевни периоди не отсецају се ножем и годинама: до те и те године били су ратни и предратни песници, одавде поратни; али код Гавеле, не треба заборавити, није реч о песницима, него о песмама, дакле опет чисто формалистичко схватање. Због тога се могло десити да се нађе и по једна песма Назорова и Дучићева, испеване после рата, које су ушле у *Антологију*. Дају ли оне неки значај поратној поезији, то састављача није занимало; у његовој збирци мало се види онај грч поратног стварања, задирања у стварност, бежања и лутања изван ње и изнад ње; на њој се не оцртавају разна таласања: она је мирна и уједначена, без протеста и побуна. У њој су песме, не песници.

Довољно су биле истицане празнине ове *Антологије* у погледу неуношења песника, а нарочито Б. Ковачевића, Р. Петровића, Дединца, Благојевића, Боглића и др., на српској страни; празнине на хрватској страни још су осетније. Заступљено је свега 11 песника с 37 песама (од Срба 22 песника с 49 песама). Међу тим песницима неки су ушли с премало песама (као, на пр., Крлежа, Цесарић, Шимић — нема његове п. *Жене пред уредима*, итд.), а неки уопште нису ушли, као Домјанић, Тадијановић (може ли бити добре антологије поратне лирике без његове *Баладе о закланим овцама*, или песама из Растушја?), Матијашевића (његове социјалне песме, најбоље му, не могу се подвести под строго естетска мерила), В. Влаисављевића, А. Цесарца, А. Бонифачића, и др. Томе треба додати и чињеницу да је у предговору састављач збирке веома штуро говорио о поратном хрватском песништву (свега на нешто више од једне стране). Није, примера ради, обраћена пажња на књижевнореволуционарне часописе, као што су то били *Пламен* и *Књижевна република*, на неколико часописа А. Б. Шимића и Донадинија, који су дали нов смер књижевности, били новатори, изменили читав начин мишљења и певања.

То су неколике опште примедбе које се могу ставити овој *Антологији*. Упуштати се у појединачну критику, која песма спада у њу а која не спада, значило би састављати нову *Антологију*, како је то већ било речено (Н. Мирковић); не значи то, међутим, да се о субјективном избору и природи укуса састављачева, како то мисли Б. Новаковић, не може расправљати. По мом схватању, из савремене песничке антологије не може се искључити и песничка личност, куцај савремене књижевне стварности; она мора бити плод сериозног читања свега поратног стварања (свих часописа, новина итд.), улажења у живот књижевности, одраза бйла садашњице у њој. Она би се морала приближити животу: чини ми се да је Гавелина од њега доста далеко.

К. Георгијевић

Славко Колар: „Ми смо за правицу."

Редовито издање Матице хрватске, Загреб, 1936

Између шест новела ове књиге две су раније награђене првим наградама: „Свога тијела господар" наградом Југословенске академије год. 1932 за најбољу појединачну новелу; „Бреза", наградом Друштва хрватских књижевника за новелу год. 1928; најзад, трећа, „Криза", објављена је, на француском језику, у Dayre-овој „Anthologie des conteurs croates modernes." Претходе им, дакле, добри гласови. Ја не знам да ли су на тим конкурсима суделовали г. г. Крлежа, Цесарец (г. Иво Андрић свакако није) и ко је све суделовао од млађих прозаиста, али независно од тога г. Колар с правом ужива глас једнога од првих данашњих хрватских приповедача. Он је књижевна личност особеног и стваралачког израза. Г. Колар је даровит реалистички репортер садашњице, али је он своју способност реалистичког казивања обогатио драгоценом особином хумористичне жице. Хумор је ретка појава у данашњим намраченим данима. Нарочито у хрватској књижевности. И пријатно је кад се он негде нађе у овако изворном облику, природан и никао из суштине животнога даха. То живот сам меша, у свом чудотворном казану судбина, трагично са комичним, врлине са манама, ситне људске жеље за крупним друштвеним потресима,

Хрватско Загорје огледа се многолико у новелама г. Колара. Могло би се с правом и без страха од претеривања рећи да г. Колар није ухватио живот загорскога сељака само у деловима, у откуцајима његова ритма временског, него да га је уобличио у целини, у пластичној, у исти мах и детаљисаној и синтетизованој, слици. Загорци корачају кроз ове новеле својим тешким, неритмичним корацима, али је то њихов истински ход; ори се песма пијаних гласова и кукњава за изгубљеним добром; умиру људи, праћени без великих жалости и рађају се дочекани без великих радости: сви су доживели једно а неће утећи нико неминовности другога, а над свим тим облицима и променама живота вазда кружи по мислима низ истоветних питања, вечних сапутника сељакових: земља? крава? прасе? Тим питањима је условљена животна путања среће или несреће. Њима се све мери и све одређује.

Земљиште, природа, друштвени поредак, морал, обичаји, психолошка грађа, љубави и мржње, страсти, телесне особине, акције и реакције нагона, то и друге ознаке још, изградиле су подлогу г. Коларова приповедачког израза. Но тиме је он, снагом вештог хирурга, растворио цео организам једнога краја и једне средине, са свима њиховим карактеристичним особинама. Дајући појединачне повести и издвојене догађаје, г. Колар је задржао на њима облик целине из које их вади, задржао њих у атмосфери живота, карактеристичној по цео крај и средину. То ми се чини најзнатнија врлина г. Коларових новела.

Крај у коме се одигравају све сцене ових новела сиромашан је. „...Тко на Биковским Горицама само од земље живи, тај је сретан има ли кукурузног тврдог круха, има ли граха и крумпира, а за месо се и не пита". „Сиромаштво... велико, далеко од свијета, земља слаба, пуно људи, зарада мршава". Таква је земља. Какви су људи на њој? Како они живе? Оптимизма и широких валова весеља нема ту да запљусну

душе као у плодним равницама. „Доиста је на Биковским Горицама мало обијести, раскалашености и будалаштина. Мало се тамо и пјева. Мирно се вије дим над суморним и сурим дрвењарама и гломазним сламним крововима, и вечери су обично тихе и жалосне. Осим ако се неки чича пијан враћа са сајма или се случајно којој пастирици, задовољној што је жива и здрава, откине нека пјесма, па и та се некуд жалосно отеже". Бару Класнићеву, здраву девојку, писац овако карактерише: „Она је и без тога била ђаволаста, као да је однекуд из богате равнице". Цео оквир живота и сами њихови животи су „проза, најсувља проза. суха као кукурузни крух и тврда као и она жута, испрана иловача". Иначе, као и у другим крајевима, народ се „кријепи киселишем, пјева, дивно и сочно куне, куца се, свађа, а понеки пут и побије". У цркви је, дабоме, друкчије. У ствари, то је народ који воли ред и законе, па иако проповеди слуша само аутоматски, ипак се труди да задовољи и Бога и Цара. Што воле парничења и „због правице на фишкале двије рали грунта" знају дати, то им треба одбацити на неупућеност.

Од важнијих ознака друштвених односа те средине треба издвојити битније: „богата цура ни у оно вријеме није полазила за глуху сиротињу"; рана удадба и женидба. „Једна од цура већ прилично стара: двадесет и четири године! Та се више удавати неће". Као да то говори Ставрија Призетко из Сремчева „Ибиш-аге"! — Морал њихов није у крутим законским међама. Он је њихов, тумачен по схватањима која се рађају из самога живота, из сплета животних тегоба. Он је, уосталом, само саставни део психологије и менталитета средине; чинилац промењиве важности. „Поглеј Француска Сечњевог ки је оженил Јану Брајковићеву! И фачука је преди тога з другим имела, па кај јој сада фали!..." У основи је ту уверење: „Ако је цура мало на гласу, зато си главу нић вредно трети". Важније су ту друге ствари. Најзад сами младићи немају потребе да мисле о томе. Као на нашем Југу њих жене родитељи: они им бирају девојке, одређују рок женидбе итд. Жене су у подређеном положају.

Живи та средина задовољна сама собом. „Далеко од свијета" речено је. То значи: свет за себе, готово довољан себи, без жеља за непознатим пространствима, задовољан кад га нико не изводи из уског колосека којим миле једнолични дани његова живота, кад га не приморава да мисли и о ономе што је ван граница брежуљака на којима се заустављa његов поглед. Ни таласи великих потреса кад допру на обале тога света немају више своју првобитну снагу. Рат, који се и у најзабаченијим кутовима осећао као вихор који чупа из темеља стабла дотадашњег спокојства, поретка, младог грађанског сна о „својој чергици" и дивних основа изабраних редова људских — тај рат се осећао тек као незвани гост чије присуство се не жели, али поред кога живот тече као и обично. Женама је донео чак извесна задовољства. Огледало се оно у песми пијаних снаша:

„Хеј рат, рат, рат!...
Не дај ти драги Бог
Нигдар престати!...

Мотивски новеле г. Колара каткад су врло занимљиве. Од изузетног утиска је новела, управо мотив новеле „Свога тијела господар“: побуна младога Ива Павунчеца против устаљеног законика да му отац одређује коју ће девојку узети за жену. Његовом нехатношћу липсала је крава и ту је штету требало накнадити — женидбом. Отац му је нашао девојку која, поред осталог мираза, носи још и красну јуницу; истина, девојка је била седам година старија од момка, „прса јој као даска, а лице се отегнуло као литаније свих светих“. Уз то и хрома! Али, шта да се ради кад се зна „да је ту важнија јуница, неголи цура“. Ванредно је запажење како отац Ивов унапред ужива у слици кад ће му јуница да „лагано и поносно“ ушета у његово двориште. Тај син кога облива хладан зној кад види своју будућу жену, који бежи са саме прошевине (то му, уосталом, ништа не помаже), још нема изграђене свести о правима јединке, још није сазрео снагом да раскине окове који везују његову вољу у избору пресудном за доцнији живот, али је већ једном ногом искорачио из зачараног круга очинске превласти: добро, он ће се покорити избору по очевој рачуници, али ће остати и даље господар свога тела! Ни свадбену ни икоју другу ноћ он није проспавао са својом женом као муж, није је ни дотакао, камоли помиловао! Горка трагика те жене која је удана а нема мужа долази најјаче до изражаја кад она осети радост од Ивових удараца јер тада први пут, она сме да констатује:... „Вудри... нека бар по шаке твоје знам да сем ти жена!...“

„Бреза“ је новела која потсећа на „Булку“ г. Вељка Петровића. Нежна, отмена лепота високе и витке Јанице брзо се губи и ломи под грубим неразумевањем и нагонским мучењима отврдле околине. Фантастична и утварна поента њена има корена у сујеверици народној и није нескладна у приповеци. — „Криза“ је један између безбројних фотографских снимака који су се могли ухватити на несхватљивом путу промена из благостања у беду, из обиља у оскудицу, из раскоши у шкртост, промена које су тешко улазиле у мозгове ненавикнуте да рачунају и са „светском ситуацијом“. — „Женидба Имбре Футача“, најразвијенија и најобухватнија новела у овој књизи, дала је писцу могућности да из овога, наоко незнатног мотива једне сељачке женидбе, извуче много битних жица са платна тога живота. Уз личност самога Имбре, г. Колар је пластично и живо оцртао личности: Павела Футача, Имбрина оца, превејаног трговца и себичног отимача у улози скрушеног побожњака; Љубе Дугијанке, жене способне за велику љубав али и за очајничку освету над неправдом; Јаге Шкрињарићеве, мушкобањасте девојке, широког срца и лаког морала; Јоже „Светог“, једног верског занесењака, издвојеног из средине и болно мученог њеним прљавштинама; и неких других. Упечатљиво је осветљена споредна фигура трговачког путника Хампела, са вештином сналажења, засењивања, играња величине, прављења авантура. Пуне покрета, боје, звука, јесу сцене свадбеног весеља, продаје краве, љубави Љубине (ту има још и црта ненаметљивог лиризма) и цела та новела је једна широка слика, готово једна историја, пуна документованости. — „Судњи дан или како је Јанко Класнић упознао слободу“, приповетка из прелазног времена преврата има везе са приповетком „Ми смо за правицу“ која је слика наших дана: Јанко Класнић који је као дечак упознао слободу на тај начин што је, иако невин, добио батина

у другој приповеци добио је опет батина, али док први пут није знао зашто, сада то зна. То је развој свести у сељака. Наличје и супротност тога развоја јесте каријера д-ра Јурице Хитреца, бившег аустриског официра, који је заповедао и у време преврата да се дају батине а заповеда и сада. По преображајима тога типа: од духовнога сина једног сталешког бирократизма до спекуланта са југословенским национализмом, г. Колар као да жели да својим новелама ствара једну хронику краја који описује. Тенденциозност новеле „Ми смо за правду" знатно слаби њену вредност; она је и иначе слабија од осталих.

За разлику од већине данашњих хрватских приповедача, нарочито оних који су под Крлежиним утицајем, г. Колар пише стилом мирнога, спорога темпа, без ужурбаности и задиханости, без нервозе и нагомиланости речи. Његова сатира је без горчине, незаједљива, више ироничан прекор но оштро шибање (д-р Хитрец говори „да све што је послије Шеное и Харамбашића написано, сви ти „модерни" и тај Матош, на примјер, који је до своје смрти по новинама само грдио сав свијет, а сам је био пусто пискарало — да све то не вриједи ни луле мађарског духана"). Од особина које доприносе уметничком индивидуалисању писца, уз поменуте: реализам, документарност, хумор, треба истаћи свежину слика, метафоре, особито поређења која су сасвим особена. Кад г. Колар каже да се на свадбама изређају чорбе „у којима тек извежбано око може да ухвати какав комадић меса или сланине", то није толико оригинално, али му се чини као да је Сремац, онај из „Поп Ћире и поп Спире". Слична је и карактеристика хода Франца Немака који је био „одвајкада раскидан, неједнак и разбацан, као да преко плитке воде гази, а ипак се боји да не смочи гаћа"; уши су му „као два листа духана". Глава Звонимира Хампела је „сјајна и бијела као главица очишћена купуса". „Нос је засвирао танку арију као зричак"; „ријечи су их гониле и стизавале као љуте осе"; „сламни кров се нахерио као отрцан шешир на пијаној глави"; Ката Лабуданка говори „као да памук кроз нос провлачи", а „вјечно је чађава као да у димњаку спава". Има случајева кад речи, реченице, слике извађене из целине текста добивају у лепоти, очишћене блатних наноса околиие; има и обратних, кад оне губе вађењем из организма у коме су део живота. — Тај случај ми се чини и овде; све ово, наведено између великога броја других слика, ушивено је органски у вез причања и ту добива своју пуну пластику.

Још две речи. Психолошки је врло фино запажање кад истученог Имбру вређа природа којој би се иначе радовао. „У близини, у једном грму, закликтао кос. Негдје праснула суха грана, шушнуло сухо лишће. Све скупа, врло неугодно."

Син поља и шуме, Имбра би ослушнуо кликтање коса, удахнуо мирис осушених трава, да није батина добивених од оца; оне га чине друкчијим. Упечатљиво и широко је дата слика двоје супружника који се само формално зову тако: „као два точка у колима, што исти терет носе, истим смјером путују и истим се темпом котрљају, свеђер у истом размаку не хајући један за другога, везани тек каквом блатном осовином или грбавом срчаницом..."

И језички, текст г. Колара је читак и без крупнијих омашака. Са свима својим особинама г. Колар је приповедач од дара и, уз г. Данка Анђелиновића, изразит сликар Хрватског Загорја. *Бошко Новаковић*

Павле Каровић: Дипломација

Наш посланик у Брислу публиковао је недавно књигу о дипломацији, која је прва књига те врсте у нашој научној књижевности. Он је имао за узор књигу Жила Камбона, некадањег француског амбасадора у Берлину, коју је он написао још 1927 о истом предмету.

Не може се замислити студија спољне политике једне земље и критично праћење њене активности без једног програма за литературу о дипломатским питањима. Писац овом књигом започиње тај програм. У предговору се вели, да је у тој књизи искључена свака алузија на неку одређену, постојећу дипломатску организацију. Међутим он се тога није држао, јер је у поглављу о белгијској дипломацији подробно изнео њену организацију, централну администрацију и спољну службу. Може бити да белгијска дипломатска служба стоји на таквој висини, да може и другим дипломатијама да служи као узор.

У поглављу о историји дипломације писац износи, да је дипломација — која од XV века на овамо добија широку и сталну мисију: регулисања међународних односа — била непозната старим народима. Тек папски Рим са Ватиканом везује све дворове хришћанских владара са Римом преко сталних дипломатских мисија. Тако је Рим постао класична дипломатска школа. Данас папски дипломатски претставници имају дипломатских традиција више од осталих дипломата, јер имају вековно искуство. Према томе може се рећи, да је папска дипломација имала исти онакав утицај на развиће дипломације, као што је римско право имало на стварање модерне правне науке. Доцније дипломација постаје све више световна. Школа Макијавелија и Гроциуса дају дипломате јачег калибра и са више стваралачких способности.

У средњем веку ваља истаћи млетачку дипломацију, која је показала великог успеха. Поред Млетака дубровачка република постигла је невероватну моћ искусном вештином својих агената и за време од четири века она је успевала упркос ривалству моћних суседа.

Пред светски рат француска Република дала је једну плејаду одличних дипломата: Браћа Камбон, Барер и др. Интересантно је истаћи да се совјетска дипломација служи приличним бројем царских дипломата и често следује методама и идејама прошлог режима. Дипломација XX века почиње конференцијом мира у Паризу. За дипломацију се може рећи, да је „примењено међународно право". Основни задатци које дипломација има да решава по мишљењу једног угледног правника су: „Претставити иностранству оно што је најбоље у своме народу, упознати добре вредности у земљи у којој врши своју мисију, поштено оцењивање у својим извештајима". Зато просвећени народ мора свом снагом тежити, да придобије за дипломатску службу своје људе који имају за њу највећу способност, брижљиво васпитање и дуго искуство у вештини и пракси, дужности које изискују највишу окретност, како се изјаснио један амерички творац закона о дипломатској служби. Дипломација је наука и вештина, јер дипломата мора добро да познаје међународно право, а мора имати вештину да га примењује.

Услови за ступање у дипломацију, по нашем мишљењу, је врло важан проблем, који има модерна држава да реши. У Енглеској се сматра

да је домаће васпитање важније од универзитетског, јер домаће васпитање је основа на којој се даље гради и израђује човек, а човек са одличним домаћим васпитањем показиваће увек већу предност у свима пословима но онај који га није имао, или га је имао рђаво. За дипломату се тражи морално племство. Народ који на високим државним положајима нема најбоље људе изложен је опасностима да га кратковиди, несавесни и неспособни људи уведу у несрећу и пропаст. Према томе за дипломату се, пре свега, тражи домаће васпитање и општа култура. Он мора бити скроман, јер у скромности има много снаге, те умерен у речи и на перу. Нема занимања тако разноврсних одлика као што је дипломатско. Напротив нема занимања у коме има више традиције но у дипломацији. Дипломата мора имати ове идеале: срећу, благостање и мир за своју земљу. Он мора бити карактер. Његове моралне одлике морају бити такве, да он улива поверење и својој и страној влади. У приватном и јавном животу мора се владати према принцима части и поштења. Дипломата не сме бити дволичан, права линија је увек краћа од криве. Нису интриге и лаж основе дипломатског заната — права је савршеност лепо рећи истину.

Нажалост данас протекција одлучује код рекрутовања у дипломатску службу, јер често одбор једне политичке партије, неког јавног или тајног друштва, претставник једне фамилије препоручују и протежирају своје људе за место у дипломацији. Томе треба учинити крај, јер штету има држава, која ће доживотно плаћати недораслог и неспособног кандидата. То су мане демократије, јер под „старим режимом“ тога није могло бити, јер онај који је препоручивао својом препоруком стављао је на коцку свој углед и достојанство, своје везе и пријатељство према оном коме га препоручује.

Данас под утицајем демократских идеја и пред све већом навалом у ту службу, све су скоро државе установиле правила и законе за ступање у дипломатску службу. Карактеристика је њихова да сувише траже од кандидата знања, а да мање обраћају пажњу на његове домаће и друштвено васпитање, а још мање воде бригу о његовом карактеру и моралу. У државама у којима се обраћа велика пажња на домаће, друштвено и верско васпитање још се може разумети необраћање пажње при испиту на моралне одлике кандидита. Претпоставка је да он њих већ доноси собом и да без њих не може дуго опстати у каријери. Како је међутим у другим државама? У држави у којој има много људског корова биће га много и у дипломацији.

Добра је ствар установе конкурса годишњег или полугодишњег између свију чиновника једне класе. На основу резултата тих конкурса изводила би се ранг-листа за унапређење чиновника за ту годину. У Сједињеним Државама Америке већ дуги низ година води се борба за чисто професионалну дипломацију, којој је највише сметала привилегија претседника Републике да поставља на сва дипломатска места људе које је он хтео, а он је то чинио, чим је био изабран, као награду за учињене услуге њему и партији, приликом његовог избора.

Проблем жене дипломате још није решен. У неким државама, међутим, жене слободно улазе у дипломатску каријеру. За њу важе исти услови као и за људе.

Министар спољних послова мора бити човек виших способности, јер његова реч и обећање обавезује владу. Добро је ако му је обезбеђена дуготрајност на положају. Његова је акција спутана ако је он и политички човек који се бави унутрашњом политиком, кад од ње зависи његова егзистенција као министра. Његова је дужност, да доведе ниво дипломатске службе на онај степен који интереси земље захтевају. Он не сме губити време у потписивању најбезначајнијих аката, јер онда не може да даде добар рад.

Врло је важно да се законом регулише аванзовање чиновника у дипломатској служби. Исто тако треба регулисати бављење чиновника у иностранству, јер у једној малој екипи, као што је дипломатска, неправде се осећају много теже. У Енглеској постоји за то нарочити одбор у министарству.

Важна је функција министра — помоћника, јер он одржава континуитет у вођењу спољне политике. Пракса је доказала, да је од два зла мање кад се често мења министар, него његов помоћник. Он је професионалац који је са екипом провео век. Екипа остаје стална, а њен стални вођа треба да буде помоћник министра. Однос између министра и његових сарадника није исти као у другим министарствима. Чиновник у другим министарствима, кад погреши његова је грешка уочљива и лако се поправи. Он се огрешио о закон или о наредбу. У министарству иностраних послова има мало законских прописа или уредаба у израђивању спољне политике. То је низ идеја и погледа који сачињавају спољну политику једне владе, коју извршује министар иностраних послова.

Штампа и дипломација су у врло блиским односима, тако да се може рећи да једна другој служе и да се у извесној мери допуњују. Дипломација даје штампи званична саопштења, штампа дипломацији приватна и једна и друга врше службу обавештавања и информисања. Штампа информише јавност, дипломација владу своје земље. Оне се баве односима између своје земље и других земаља. Нема сумње да је дипломатска информација у већини случајева боља од информације штампе, јер новинар нема оних веза у званичним круговима које треба и које може лако да има дипломата, Данас нема састанка државника и дипломата без присуства новинара, јер грађанин који плаћа порезу и који као војник има да се бори за своју земљу, хоће да зна шта се ради и како се води спољна политика његове земље. Шеф пресбиро-а при министарству спољних послова мора бити исто тако дипломата колико и новинар. Он мора уживати потпуно поверење министра и за њега не сме постојати готово никаква тајна. Често отсеку за штампу ставља се у дужност и вршење пропаганде.

У начелу конзули треба да избегавају политичка питања. Установу почасних конзула, иако често критиковану, усвојиле су све земље. Боље је међутим немати почасног конзула, но имати почасног конзула који је получустан. Конзули не могу ангажовати своју владу без нарочитог одобрења. Све изјаве почасних конзула су необавезне али у исто време од практичне користи, јер су ту скупљени угледни људи привредног света и слободних професија чији је суд и мишљење често отвореније него мишљење званичних претставника.

Дипломација је много критикована, нарочито за време светског рата

и после. Историчари су нарочито напали тајну дипломацију и оптуживали је за правог кривца за рат. Сама пак институција доказала је своју потребу у многим државама па чак и у таквим где је из освова измењен политички и друштвени режим, као што је то у Русији, где је дипломација ипак васпостављена и поново уведена у живот по истим принципима и методама као и пре револуције. Дипломатски посао захтева најбоље људе, а ти ће људи доказати да су најбољи не тиме што ће тежити да се издвоје у неку класу или аристократију, већ тиме, што ће се одликовати пожртвовношћу и умешношћу у служби државе и народа.

Дипломација својим вековним искуством дошла је до закључка, да се извесна деликатна питања много лакше и брже решавају када се повере мањем броју људи. Ни приватан човек неће саопштавати свакоме што му је на уму, а још мање може то да учини дипломата, коме су поверени интереси државе и народа. Према томе Вилзон нема право када је у његових 14 тачака тражио „да дипломацаја треба да иступа увек отворено и на очиглед јавности".

Као што се види демократски принципи не могу бити увек примењивани на ову грану државне службе. Дипломација је превасходно један национални инструменат који служи за одбрану државних интереса у иностранству.

То су главне идеје које је писац у горњем делу изнео и тако вешто разрадио.

Д-р Славко Ћирић

Др. Љубомир Петровић: Историја француске књижевности Средњега века и Преporођаја

Београд, Рајковић и комп. 1937. Стр. 354. Дин. 60.—

Свако књижевно дјело од вриједности истодобно је и конфесија ауторова. Била то пјесма, новела, драма или есеј, ауторова је личност она која дјелу удара свој биљег и чини га вриједним или безвриједним односно више или мање вриједним.

„Историја француске књижевности" г. Љубомира Петровића жив је одраз јаке културне личности. Није то она врста књижевне историје која се заснива више на филолошко-историском методу, где аутор настоји да сабере што више грађе, па да је онда спретно среди, проучи и даде добар преглед и оцену писаца и њихових дјела — врста књижевне историје врло потребна и корисна, без које нема озбиљне студије и која има своју несумњиву вредност —; не, ово је нешто посве друго. Да се оваква историја књижевности напише, требало је и те како проћи фазу упознавања с материјалом књижевности, али не остати код самог сређивања материјала и груписања према неким мање више извањским моментима; требало је захватити даље. Требало је уронити духом дубоко у сваку појединy епоху, у психу пјесника и писаца, у поједина њихова дјела, све то лично проосјећати, и све то личним осјећајем и интелигенцијом прекалити у ново умјетничко дјело, које нас ставља у контакт са свим тим богатим душевним манифестацијама, али нас истодобно и обогаћује свиме, што је ауторова фина опсервација и снага интуиције открила и рељефно истакнула, а што би многом невјештом оку остало незапажено.

Мало има успјелих покушаја да се даде таква историја која се одликује,

уз потпуно познавање материјала, оштрином погледа, зрелошћу суда, смислом за умјетничко дјело и способношћу за умјетничко обликовање. Међу таквим дјелима, која су опће позната, напоминьемо за француску књижевност Лансона, а за талијанску Де Санктиса, и у најновије доба, Папинија, чија је прва свеска Историје талијанске књижевности, која обрађује дуеченто и треченто, изашла управо ове, 1937 године.

Историја књижевности г. Петровића иде за синтезом и свјесно занемарује детаље, који би могли омести оштрину вида за цјелину. Дајући одличне карактеристике појединог раздобља, он у њ уплиће писца као нешто органично, срасло с њиме, а дјело опет као одраз и писца и времена, даје тако управо низ заокружених есеја, које опет успијева да слије у једну, јасну, пластичну и недјељиву цјелину.

Истичемо тек насумце изврсне карактеристике Романа о ружи, Франсоа Вијона, Фроасара и Комина, па на пр. Раблеа, Ронсара, Монтења и др. а и ренесансе уопће.

Пишући своју књижевност, писац је имао у виду интелигентна читаоца, који жели да упозна што је управо лијепо у тој француској књижевности и у чему је њезина вриједност. Он је успио да покаже како и неколико добрих страница стихова, у којима се трза човјекова душа (на пр. код Вијона), могу да оставе дубљег трага у духовима, него ли више пута дебели фолијанти, испразни и без осјећаја.

Примјери што их аутор наводи уз поједине писце врло су срећно одабрани и дају нам одмах најзначајније црте и моменте њихових дјела. Чак и онај који не зна француски — а на њега се аутор, изгледа, нарочито обазире — осјетиће из ове књиге сав чар и раскош богате француске књижевности, која је оплодила сву европску књижевност Средњега века, и учинила француски језик већ у XIII столећу свјетским језиком, језиком културних људи, којим су и странци писали, „зато што се француски језик говори у целом свету и што је пријатнији и за читање и за слушање од свакога другог". А до исте се славе и висине винуо француски језик још једанпут четири до пет стољећа касније.

Зато, говорећи о овој књизи, нема смисла преписивати њезин „садржај." Јер садржај је њезин све оно што је аутор видио, осјетио и изнио као лијепо, вриједно и вјечно у француској књижевности Средњега вијека и Препорођаја.

А тога има заиста врло много.

Д-р Славко Јежић

Петар Митропан: Пушкин код Срба

Скопље 1937 год. Издање књижаре „Славија". Стр. 124. Цена 20 д.

Митропанова књига „Пушкин код Срба" одличан је прилог за упознавање улоге што је Пушкинова поезија имала код Срба. Пушкин је Србима био врло рано познат. Већ 1825 год. спомиње се у Летопису Пушкиново име, а затим све чешће, све до његове трагичне смрти. Преводи се међутим доста ретко, јер Пушкинова артистична и бизарна поезија не налази довољног разумевања у овом раном периоду наше романтике. Г. Митропан правилно спомиње да је наша романтика још под утицајем рационализма и псеудокласицизма и да зато њени претставници не

могу да уђу у префињени дух елегантних Пушкинових стихова. Укочени, вештачки славено-сербски језик није у стању да изрази дикцију и снагу великог руског песника. Пушкин са својим дивним песничким језиком, кога је он сам стварао, био је нашим песницима ода и лажног класицизма туђ и неразумљив. Они су њега поштовали, можда и читали са симпатијом, али то је било под утицајем Немаца који су већ у то време у Пушкину осетили песничког генија. Језик учених Срба тога времена није се много разликовао од руског и зато се Пушкин код нас не преводи већ напросто прештампава. И они ретки преводи нису рађени с неким разумевањем и одабирањем најбољих ствари, већ напротив, Пушкиновим савременицима код нас свиђа се оно што је одговарало њиховом укусу, а то је његова рана поезија у којој се осећа дух лажног класицизма, Србима тако сродног у овом периоду.

О Пушкину као песнику и човеку у то се време код нас зна тек толико колико се може дознати преко Немаца. Пушкин, либерални борац за напредак и светлост у Русији нашој ондашњој генерацији није био разумљив. Митропан потпуно оправдано примећује да је то време у нас окарактерисано одушевљењем за Русију цара Николаја I, тобожњег протектора на истоку и Балкару. За наше људе оног времена снага Русије оваплоћена је у самодржавном цару, и Пушкин је само бунтовник коме је „племенити" цар дао прилике да окаје свој грех. У том духу се пише код нас и велича цар који је ослободио песника од цензуре и био му мецена и заштитник.

Међутим, сам Пушкин интересовао се за Србе. Судбина је хтела да се упозна се српским емигрантима из првог устанка у Хоћиму. После устанка Срби су били објекат који је привлачио симпатије епропских романтичара. Сем тога, српска народна поезија већ је стекла глас у Европи. У немачком преводу госпође Талфи скренута је пажња широког културног света на нашу народну књижевност. Мериме је већ дао своју мистификацију српских народних песама „Guzla" и Пушкин се могао одушевити Србима и српском поезијом. Са српском народном поезијом Пушкин се могао интимније упознати вероватно и у кући Србина Ризнића у Одеси чија је жена Амалија била једна од многих песникових љубави. Митропан наводи да је Пушкин учио, или бар покушавао да учи, српски, јер се у његовој библиотеци нашле и Вукове песме поред превода Св. писма у покваренoм издању Стојковићевом. Резултат тог песниковог интересовања за Србе био је у том да је Пушкин испевао песме „Кћери Карађорђевој", „О црном Ђорђу" и„Војвода Милош." Верујући у аутентичност Меримеових псеудо-српских песама, он преводи неколико песама из те збирке.

Наши рани романтичари превели су ове песме, јер је њима годила пажња великог песника.

Смрт Пушкинова била је коментарисана код нас према службеној верзији са прилично нетачности.

Кад је наша романтика шездесетих година добила свој пуни замах, Пушкин, за чудо, врло мало утиче на Србе. Сувише велико везивање поезије за народну песму, презирање европских форми и ексклузивни српски култ, нису могли да створе погодно тле за примање духа и идеја Пушкинових, јер је Пушкин у исто време својим артизмом, космополи-

тизмом и широкогрудношћу био и сувише далек нашем жарком и разбукталом национализму. Па ипак, наш велики песник Змај разумео је Пушкина и преводио га. Говорећи о Змајевим преводима Митропан замера што се Змај удаљавао од дословног текста и преводио слободно. Међутим, Змајева преводилачка снага била је баш у том што се он умео уживети у туђу поезију и дати је на нашем језику са својом душом и снажном дикцијом којом та туђа поезија постаје и нама присна. Што у ово време Пушкин не налази одзива код Срба, разлог је и то што се тада и у самој Русији губи интерес за Пушкинову поезију. То је време великих руских прозаиста и реалиста кад се на поезију, уопште, гледа са извесним презиром.

Тек 1880, после велике Пушкинове прославе и знаменитог говора Достојевског поново се враћа интерес за великог песника. У Русији се проучава живот песников; најбољи руски књижевни историчари и критичари пишу о Пушкину читаве књиге. Ствара се читава наука о великом песнику, а то је, дакако, морало имати одјека и у нас. Пушкин се сад преводи са више разумевања, о њему се пише са симпатијама, приређују се његове прославе. Његов утицај осећа се сада и на нашим песницима. Војислав Илић пева своје песме у тону Пушкиновог класицизма, то ради и Дучић и многи други. Преводи су бољи, јер и ми сад већ имамо израђен књижевни језик и преводиоци настоје у својим преводима да нам пруже не само садржај, већ и дух оригинала и да се бар приближе његовом артизму израза и стиха. Г. Митропан говорећи о овим преводима замера нашим преводиоцима што су преводи још увек релативно слаби, а у исти мах, он их оправдава истичући како је тешко преводити чисту поезију једног песника као што је био Пушкин. И доиста г. Митропан има право. Свако песничко дело, ма и у најбољем преводу, губи велики део своје лепоте. То нарочито вреди за Пушкина за чију је профињену и формом савршену поезију тешко наћи адекватан израз у туђем језику.

Наши први преводиоци не маре за тачност. Они преводе без избора, аљкаво и немарно, заборављају да ставе име песника и не потписују се. Прозни превод Пушкинове „Полтаве", који је изашао 1836 год. у алманаху „Забава за разум и срце", штампан је анонимно. Најраније преводиоце интересују Пушкинове песме са мотивима који се односе на нас, а поред њих једино оне које стоје под утицајем класицизма. Интерес за Пушкинову поезију из времена кад је овај достигао свој пуни песнички развој јавиће се тек доцније. После ратова за ослобођење и уједињење кад је код нас познавање руског језика порасло и када смо доласком руске емиграције у нашу земљу дошли у ближи контакт с Русима, интерес за књижевност наше северне браће поново је порастао. Пушкин се преводи и чита много више него раније и сад се преводе његова најбоља дела. Овогодишња прослава стогодишњице његове смрти показала је колико је данас Пушкин код нас популаран и познат. Наши књижевни часописи посвећују му читаве бројеве, а чланци у њима показују да се и код нас проучава велики руски песнички геније и његова поезија.

Савесна студија г. Митропана даје нам прилике да уђемо у историјат утицаја великог Пушкина на нашу књижевност од првих наивних прибележака наших „сербских списатеља" па до данас кад је изучавање

Пушкинове поезије добило значење научног рада. Поред тога, ова студија чини са истраживањима и савесним радом д-р Јосипа Бадалића, (о Пушкину код Хрвата) једну лепу, корисну и заокружену целину.

Жарко С. Калинић

Stanislav Bajić: Denny je zaspao na putu za Peking

(Нови Сад, 1937.)

Један од млађих сарадника *Летописа*, Станислав Бајић, издао је своју прву књигу *Дени је заспао. . .* „ни роман ни причу, већ само низ фантастичних спова". То је путовање, у машти, Денија Ворлда, занесеног младића, у Пекинг. Али његови путеви не иду право: он ће се попети на Хималају, где ће доћи на идеју да уједини свет, стварајући природне савезе држава на појединим континентима и ослобађајући поробљене колоније да најзад створи јединствену светску државу, Пан универзум, бришући међе држава и рушећи граничне баријере. Само путовање у Пекинг је маштање пишчево; с тиме се преплиће снивање Денија, који гигантским скоковима прескаче океане и континенте, с Јанг-це-кјанга лети маштом на Амазон, ствара савезе држава, изглађује вековне несугласице, уједињује човечанство у јединственој жељи за миром, срећом, љубављу. Утопија, дакако; али зар није допуштеио да о њој сања један младић који осећа неправде садашњих политичких и друштвених система, који има срце пуно симпатија за све што је људско, којему ништа у бујању младости није немогуће и неостварив? Освежавајуће делује у савременој нимало ружичастој кинеско-шпанској ратној стварности (у којој ће се Дени пробудити, постати је свестан и горко заплакати), и у атмосфери империјалистичких претњи и подвига интернационалних фашизама и диктатура, овај младалачки идеализам и оптимизам. Зато се топлина којом је књижица продахнута хвата срца читаочева.

Написана у облику репортаже, књижица има материјал не виђен на путовањима него нађен у књигама (плод читања репортажних дела као што су Кишева, Лондрова и др.). Отуда и слаба страна дела овакве врсте: ми увек желимо да видимо човека у његовој социјалној и економској и духовној стварности; овде га нема, поред свег добронамерног и проосећаног хуманитета ауторова. Зато се његова књига може примити као сведочанство једног младог надареног писца који има маште и осећања (треба читати одељке о Хималаји да се то види), и књижевни стил у којем има живости; али му треба скренути пажњу да се човека не може ишчупати, коликогод се то добронамерно хтело, из његове тешке, јадне и понижавајуће садашњице; као такав он је главни интерес и центар књижевности. Мислити о томе значи и улазити у дубину и суштиу свари.

К. Г.

Звонимир Шубић: Кальуга — роман

„Наша књига" — Геца Кон А. Д. — Београд 1937

Аутор многих ванредних прича, писац једног запаженог романа г. Звонимир Шубић је написао и други, овога пута социјални, роман „Кальуга". Чулношћу својих личности, по снажном и сурово еротском што још једино влада једном средином уских паланачких видика и може да

покрене на акцију становнике једне духовно учмале касабе, г. Шубић у овом роману свом, доиста, може да потсети по мало на Борисава Станковића. По садржајној материји, главним личностима, проблемима које третира, сукобима који се збивају, он има нечега као у стваралаштву Крлежину. Оно што је у ово изузетно тешко време књижевног секташтва у једног и другог најзначајније то су искључиво уметничке претензије. О томе пак да је „Каљуга" по обради и књижевној вредности пребацила било Крлежу или Станковића депласирано је говорити. Факат је, међутим, то да су Шубићу као и Крлежи комични социјално-програмски писци, искључиви пропагатори левице или деснице, јер и једнима и другима чисто уметничка настојања долазе у други план, па стога књижевно не могу значити ништа. Крлежа је као и Шубић борац за слободу човекове личности, за слободу уметничког стварања; обојица хоће уметника-борца, вођу поштених мисли и истинских друштвених потреба. Проблеме своје они не узимају из доктрина и социјалних теорија нити их својим делима намећу, већ садржајну материју свога уобличавања траже у свакидашњици. Следствено томе они не могу припадати једном или другом књижевном смеру.

Нема никакве сумње да је поред свих другоредних особина, то ће рећи изражајних и обликовних одлика, за једно дело ипак најважнија снага талента. Јер она открива потезе који на неодољиво уверљив начин оцртавају физиономије психофизичких бића личности у делу, она им даје уверљивост живих бића. Средина, утицаји, социјалне прилике, све то даје пуноћу, рељефност, можда обојеност и смер делу, али му једино снага талента осигурава афирмацију и живот. Да ли је г. Шубић по-седује? — Извесно да! — али не у свима делима у подједнакој мери. У причама она се кондензована и моћна једнако осећа. Овде, у роману „Каљуга" она је раскована и њезино је отсуство понегде приметно.

Г. Зв. Шубић је овај роман везао за босанску касабу, али његов видик се није поклопио са међама паланачке средине о којој је реч. Он је изразити претставник интелигента нове генерације која је надрасла моралне оквире које им та средина намеће. Са извесне дистанце, или боље висине које му кулрура и морална преимућства условише, аутор је посматрао паланку. Поступак пишчев при уобличавању виђења својих био је строго реалистички, а импресија је постојала из детаља јасно и сигурно постављених. На тај начин створена је слика паланке која није произашла из субјективног расположења и гледања пишчевог, већ се је то објективна слика стварности преломила кроз пишчеву стваралачку личност. Иако се може примити реч Ибзенова да писати и нехотице значи давати и известан суд о времену и средини, онда је осуда Шубићева тешка. А она је таква и морала бити, јер је паланка на сваком месту свих пет континената и у сва времена једнако бедна, ускогруда, успавана, трома и скоро огавна...

Шта је оно најбитније при стварању овога романа Шубићевог, оно што би могло најјаснпје да осветли побуду пишчеву и основне линије овога дела? Другим речима: која је она прворођена идеја она најјача реченица која се је, побудив у аутору стваралачку искру, наметнула његовом стваралаштву да касније набујала и размножена даде ово одело?!

Ту скоро објавио је г. Шубић у „Политици" један напис који са

призвуком извесне трагикомике даје сугестије како би се криза књиге — што значи и криза наше културе — најсигурније решила. Тај чланак дао је опажања културне стварности наше и њезиних перспектива у паланачкој средини, а он би могао донекле одговорити и на постављено питање. Кад би се проблем књиге ужљебио некако у склоп бирократске машине, вели се ту, нашло би се вероватно најсрећније решење овога питања.

Паланка, касаба, издељена високим бирократским оградама на друштвене кругове, толико стране психи нашег човека и комичне у нашој средини, то је ето једна од главних тема овога романа. А разлоге што је то у нас тако свуда без изузетка, што се овде тек данас изграђује бирократизам, што не постори нити као антитеза паланци — јер је „цијела наша земља једна велика провинција" — писац налази у историски условљеном развојном путу нашега народа. „Био је тако проклет наш врлудав историски пут, који и сада врлуда..." Раније доба нашег народног живљења приказује се „у слици као нека примитивна зграда, без већих архитектонских решења, али целовита — а ово ново као крш, коме се ништа више није распознавало, ни обриси новог ни рушевине старог, све се сусретало и преплитало". „Биће да је то због тога што нашем времену нешто недостаје"... претпоставља аутор. Јер, „културе европске немаш, оно си своје изгубио, па шта ми имамо"?...

Све то, међутим, што је било и што се сада збива није случајно тако „све то тако постоји док постоје историски услови". Јер „све је то историски условљено"! Историска условљеност је, дакле, основни и стални „лајтмотив" у овом роману; он се једнако понавља као унутарњи разлог свих збивања и објашњење свега што је нејасно а требало би психолошки разјаснити и осветлити. Предраг је ту премлаћен не зато што је тако поп-Душан хтео, већ што је то њиховим односом било неминовно условљено; млади Синиша — са нечим „од оног лудила херојских личности које су рођене с тим несрећним нагоном да поправљају свет" — такав је зато што је његово биће резултат наслеђених склоности и свега живљења његова у паланачкој средини; Марију није убио Јусуф, већ ју је прогутала „Каљуга"; а сама та „Каљуга" таква је, јер се у њој тако трагично испреплетоше мртви са живима, сударише прошлост и садашњост... Нигде личне одговорности, индивидуалних стремљења; нигде акција које резултују из воље, мисли и срца личности датих у роману. Оне су вазда само историски условљене, па следствено томе и све оно што из њихових бића произлази. На тај начин оне су упрошћене и механизиране, предодређене на стварање тачно фиксираних дела. Писац је тако решио себе тешке дужности да нејасно и тамно психолошки разјасни, да активност личности објасни детаљним психолошким анализама. На том плану — описавши при том још и два света на прелому: један који још није наступио — изградио је г. Зв. Шубић читав свет личности у овом свом роману.

Кад би са овако упрошћеном техником посла био вођен све до краја, роман би без сумње, био пре свега до крајности незанимљив. Аутор је стога морао унети неочекиване појединости, поступке који не произлазе тако математички тачно и неминовно из историских условљености... Но и те непредвиђене поступке ваља некако објаснити. Писац их

је решио опет упрошћено и уопштено једном формулом: то су за њ противуречности наше средине. И као што су „речи само нејасне сенке необухватљивих мисли", тако су за њега и психолошка збивања нешто тамно и недокучиво што се даде само наслутити, али је илузорно и покушавати да се изрази. Стога он не мисли да речју стегне у израз све оно најдубље у души човековој, већ се њоме служи да оцрта све оне појединости које би читаоцу омогућиле да наслути, а онда и доживи, оно што је аутор желео да оствари.

Али ако се речи сведу до вредности „нејасних сенки" а душевна збивања човекова подведу под две-три уопштене формуле, у чему се онда састоји та уметност која је названа књижевношћу?! Извесна изражајна муцања као психолошка неуверљивост и заклањање за животне парадоксе извесно нису елементи којима се одликује једна уметнина. Цео се проблем овде састоји у томе да се изражајним средствима, дакле речју, психолошки уверљиво дадну личности једног реалног света. Јер нико не сумња да свет и личности какве се у овом роману помињу у стварности доиста постоје.

Живот, људи и њихова делања у свакидашњици — и приче о њима, две су ствари. Али кад се изражајним средствима дочара стварни живот до те мере уверљиво и пластично да се сметне с ума и заборави та разлика, онда се такво дело назива успелим. Код г. Шубића се између личности, света њихова и казивања о њима једнако — и, ваљда, одвећ — осећа још и трећи чинилац, треће лице — писац! И место живота и људи ми видимо како нам писац прича о њима; прича некад боље и уверљивије, али некад баш осетимо како он то „удешава"; како се на некога мршти љут, а према другом је бољи, и одвећ љубазан, па му стога често не верујемо, но вазда смо склони да проверимо оно што нам он казује. Место да пусти и Марију, и Предрага, и Синишу, и доктора Стојановића да живе и делају, аутор нам једнако сам прича о њима, оптужује их и брани, припрема оно што ће они радити, што ће им се догодити... Отуда је роман и дошао одвећ разливен казивањима пишчевим, а зато је део о паланци — у коме је опис могао бити једини облик саопштавања — најбољи.

Маријине поступке, на пример, читалац мора једнако да мери и о њој двоји неуверен каква је, заправо, та жена. Писац истина даје пуно података: да је она девојком од свих својих другарица била „литерарнија" да је васпитана у великој мери путем књига, да је била још испочетка лишена искустава за које треба да су везане емоције, али нам све то не оправдава потоње њезине поступке. Допустимо да су, касније, кад се је она удала, супротности једног примитивца који је сопственом главом пробио лед и избио на површину и „литерарне" размажене јединице из боље грађанске породице изазвале извесно незадовољство; додајмо томе и негативни утицај паланачке средине — па ипак!... Марија се, истина, од првих дана једнако брани од чулног, снажног и сурово еротског што је надрасло и јаче је од легалних односа у тој средини; она је, изгледа, искрено желела да свој однос спасе и огради од снаге те животињске сексуалности све своје околине на тај начин што ће се прибити уз мужа. Али се сваки такав њезин бег пред стварношћу у наручја свога супруга није морао свршити охлађењем свих њезиних емоција само зато

што је доктор Стојановић рационалан, практичан дух и радан, вредан човек. Да објасни Маријин пад са Јусуфом, гадним, одвратним болничким слуганом, он је дао и једно психолошко објашњење Маријина чина онако како би то, вероватно, Адлер учинио. „Лажу књиге. Све је сурово, грубо, једноставно, као она брда, она села — сурово а опет природно". Значи, цела њезина прошлост је лаж. Јер појмови, моралне предрасуде, васпитање, све је то научено и добивено кроз књиге. Али „где је, онда, оно право? Она мора да нађе, она мора то да доживи..." Сукоб личног свог света, ирealног и „литерарног" са стварношћу морао је доћи, јер „у мени су била два незадовољства — вели Марија — једно према Стојановићу, једно према овом животу и празном, и сировом и безсадржајном..." Он се доиста збива, али је пропраћен тешком дужевном катастрофом претворивши јунака у Адлерова пацијента. Осећајући да све ово још увек није довољно писац је, најзад, додао још једну фразу: животни парадокси! Да, то се може лако рећи, и у животу их доиста има пуно, али књижевност је таква уметност за коју парадокси не могу да постоје; њој ваља да је све јасно; она баш те животне парадоксе рашчлањује, осветљава и разрешава. Парадокс у књижевности никад није био аргуменат са којим се је оперисало!

„Па шта би (он) доиста хтео?" пита се Синиша, једна личност у овом роману, којој је писац био наменио симпатичну херојску — и ако мало Донкихотску — улогу. Том збуњеном и скоро досадном, али дубоко незадовољеном младићу са идеализмом једног гимназисте, није тешко наћи место при свем том што му „се смеју школовани интелигентни људи, смеју му се и његови другови", и што му се чини да ни сам не зна „где он то спада". Но бескрајни његови монолози и дијалози са Предрагом, увек исти или у варијантама „исто то само мало другачије" опширношћу и монотонијом сигурно нису особина која одликује боље романе једне књижевности.

Композиција „Каљуге", подела романа на делове, делова на поглавља, замишљени распоред грађе чврсто је постављен и повезан у целину па не би био подложан критици. Обрада појединих делова пак оставља утисак да је посао оваквог опсега рађен одвећ брзо и површно. Да су сви делови успели у материјалном оваплоћењу као што је то сдучај у пасажима о паланци и многобројним ситним становницима њезиним који скупно дају слику паланке — а она је овде у неку руку најглавнији јунак — овај би роман био један од најбољих после рата. Овако остаје да од г. Шубића тек дочекамо дело које ће дати пуну меру његових стваралачких могућности.

Сп. Васиљев

Нова дечја библиотека

„Мала штампа". Св. 1: Широм света. Уредници: Милош Павловић и Илија Грбић. Сарајево 1937

Наша званична, водећа књижевпост налази се на беспућу. Дечји писци сасвим су се удаљили од стварности приказујући један дечји свет и живот који је у опречности са садашњошћу. Тако се постепено стварала једна неприродна и нереална дечја књижевност. Многи дечји писци нису могли ни хтели да разумеју, схвате и уваже потребе данашњег детета.

Данашње дете има сасвим друге душевне потребе и сасвим нове видике. Оно не живи више у зачараном кругу; њега не интересују царевићи, принцезе и патуљци. Има оно сасвим друге идеале. О тој основној и психолошки разумљивој поставци, нису водили рачуна скоро сви наши дечји писци. Они и надаље ревносно пишу и не пада им на ум да се упознају дубље са том децом за коју пишу. Данашње дете нема више за такво писање интересовање.

Сва је срећа што се у последње време јављају писци који показују искрени напор да нашој деци својски помогну: да им пруже савремено, одговарајуће штиво. Један такав успео покушај остварен је покретањем Нове дечје библиотеке у Сарајеву. Већ из прве свеске може се доста видети. Оно што је дато све је на своме месту и задовољиће радознао дух данашњег детета. Све оно што интересује и што може да интересује данашње дете, у доба радија, авиона и телевизије, дато је овде популарно, научно и књижевно. Ова је свеска, углавном, посвећена популарисању науке и технике. Остале свеске, које ће излазити, такође обећавају занимљиву лектиру за децу: 1 Чувени ловци и истраживачи; 2 Народне песме у стрипу; 3 Преко брда и долина; 4 Како су људи освојили васиону и 5 О великим за мале.

Техничка опрема је добра, има доста илустрација, а цена — 2 динара — приступачна. Уверени смо да ће наша деца радосно прихватити ову нову дечју библиотеку, а то ће бити једини меродавни доказ да уредници иду правим путем.

С. Цуцић

Једна књига о Шпанији

О *Шпанији* еминентно модерног француског писца, у најбољем смислу француског, Жан-Ришар Блока, нема шта много да се каже. Блок је и у овом случају писац коме је највише стало до правде и истине. До правде за трагедију шпанског народа и његових најбољих синова и за истину са којом треба да је Европа упозната када се жели објаснити у чему је то суштина крвавих догађаја на Иберском полуострву. — А борба за правду и истину, не само шпанског народа, него свих народа Европе, нити је завршена, нити ће данашњи детронизирани мали човек тако лако стећи права са којима жели отпочети један нов, бољи, идеалнији, савршенији па и лепши живот. — Блокова Шпанија је репортажа кроз грађански рат, али она и нема других претензија, јер она заиста „није никакво сложено или срећено дело. Ово су комади мене самог, проткани случајностима дана и догађаја, сада прикупљени, јер се испоставило да њихов садржај још није изгубио своје дејство. Она је саздана од сведочанстава, — сурогата чина, и — од усклика, — сенки жртава", подвлачи сам Блок. Блокова књига заиста још увек није ништа изгубила од снаге са којом он кроз редове пледира ствар праве Шпаније. Шпанија је раскрвављена, грађански рат још увек бесни у њој. Не остаје нам ништа друго, него да шпанском народу, коме су мучки ударили нож у леђа они, које је он још имао воље да трпи на својој грбачи, пружимо своју руку. Раскрварили су ту лепу земљу они, који су мислили да су режими импровизација једне већ вековима изграђиване силе која се оснива на тоталном мраку, незнању, запуштености и апатичности сељака и радника. Али, они се нису дали мимоићи од историје. Шпански

сукоб је можда исто тако ствар Шпаније као и целог света, али Шпанија, као земља чија су природна богатства огромна и неисцрпна, могла је бити поштеђена удараца на које она одговара болним и непотребним ударцима у виду својих небројних невиних жртава. У Шпанији омладина се сва заложила за слободу свога огњишта. Њене жртве су страшне и огромне. Ко ће те жртве сутра платити и надокнадити? Да ли они који противу цвета шпанског народа шаљу небеска страшила, динамит, загушљиве гасове?„ —

Жан Ришар Блок се заузео да нам те жртве, те страшне и тешке жртве предочи, предочавајући нам уједно и мутну сутрашњицу. На догађаје у Шпанији треба гледати отвореним очима! Шпанија је ипак арена на којој се води окршај за нашу сутрашњицу. Победи ли ма која страна тамо, сутрашњица ће нам бити јасна. Па баш зато треба знати да се на улицама Мадрида, на Гвадалахари, пред Овиедом „одлучује нада свих слободних људи да на земљи постоји право народа на живот, одлучује се њихова жудња за миром, њихова воља са социјалним ослобођењем, њихов став противу варварства.“ — Блок нам је успео објаснити и то, да је филистерство и трговачка рачуница извесних сила још увек доминирајућа за резултат шпанског грађанског рата... Да, невине жртве могу и даље падати, требаће нам много док проникнемо ове тако судбоносне догађаје, док се снађемо у овом трагикомичном замешатељству. Али, не смемо бити равнодушни на жртве које подноси шпански народ за своју слободу. И, најпосле, не смемо више допустити да судбином Европе одлучују они који су отворено противу срећне будућности било којег народа у Европи. Европа се мора демократизовати ако жели осигурати културу, благостање, мир и право човека у сутрашњици. Не смемо ни по коју цену болесним главама допустити да проиграју оно што су небројене генерације градиле тежећи за једном иоле бољом судбином света! А зар ће се та судбина поправити ако нам се место разума, слободе, уместо мира и благостања стално подмеће песница, сила, фаталност расе, нације, месијанство једног народа, његова супериорност над другим бројно слабијим? Хоћемо ли допустити да нам мрачни инстикти чувају кров над главом, мрачни инстикти, моралне мизерије, људи посуновраћеног менталитета, болесне амбиције које су срећне кад кидишу на срећу свога народа?

Зато треба читати Блокову Шпанију. Он ће нас са снагом своје неодољиве вере убедити на шпанском примеру да сви ми имамо право на будућност и да то право морамо бранити.

Блокову књигу код нас је издало издавачко предузеће Нолит. А превод ове књиге дао је г. Стево Миловић. Овакве књиге захтевају у преводу жив, гибак и течан језик, а то савесном преводу г. Миловића често пута недостаје.

М. Ж. Ч.

Издаје Матица српска

Уређује Уређивачки одбор

Одговорни уредник д-р Никола Милутиновић

Штампарија Јовановић и Богданов, Нови Сад

У 1937 години Матица српска издаће

347 и 348 књигу

Летописа Матице српске

Годишња претплата је 80 д., полугодишња 40. д.

За чланове 60., односно 30. д.

Летопис Матице српске излази шест пута годишње

Полумесечник *Глас Матице српске* добивају чланови Матице српске бесплатно, а за нечланове стаје годишње 30 динара.

Годишњак Матице српске добивају чланови бесплатно.

Умољавају се пријатељи наше националне културе и њезиног напретка да се уписују у чланство Матице српске и да се претплаћују на њена издања. Уједно се умољавају да скупљају чланове Матици српској и претплатнике њеним издањима.

Чланови Матице српске су: *редовни* са уплатом од 300 д. уједанпут или у оброцима по 60 д., *оснивачи* са уплатом од 1000 д. уједанпут или у оброцима по 200 д., *добротвори* су са уплатом од 5.000 д. уједанпут или у оброцима по 1000 д. годишње.

Умољавају се чланови Матице српске и њени пријатељи да својски потпомажу Матицу српску у изградњи њезина Музеја.

Уређује: Уређивачки одбор Одговорни уредник: Д-р Н. Милутиновић

Издаје: Матица Српска Штампа: Јовановић и Богданов